

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

UPPSATS

- Professor *Gösta Berg*, Stockholm: Hattkedjan.
Ett bidrag till belöningssilvrets historia .. 113
Die Hutkette. Ein Beitrag zur Geschichte
des Belohnungssilbers 122

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Förste arkivarien fil. dr *Holger Wichman*,
Stockholm: Drottningholmsteaterns brand
år 1762 123

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Mátyás Szabó*: Herdar och husdjur. Anmäld
av professor *Gösta Berg*, Stockholm 127
József Szabadfalvi: [Den extensiva boskaps-
skötseln i Ungern]. Anmäld av intendenten
fil. dr *Mátyás Szabó*, Stockholm 134
Jan Arvid Hellström: Biskop och landskaps-
samhälle i tidig svensk medeltid. Anmäld
av fil. kand. *Gunnel Hedberg*, Göteborg 135
Nils Runeby: Den nya världen och den gam-
la. — *Olov Isaksson*: Bishop Hill, svensk
koloni på prärien. Anmälda av professor
Hilding Pleijel, Lund 137

- Sven Tito Achen & Ole Rostock*: Bibliografi
över heraldisk litteratur i Danmark og om
Danmark 1589—1969. Anmäld av förste
arkivarien teol. dr, fil. lic. *Jan Liedgren*,
Stockholm 139
Lars Thomasson: De svenska samerna och
renskötseln i Sverige. Anmäld av förste in-
tendenten docent *Göran Rosander*, Stock-
holm 141
Evald Gustafsson & Marian Ullén: Växjö
domkyrka. Anmäld av *Hilding Pleijel* 142
Högsbyboken. Bygd och liv, del 1. Anmäld
av *Gösta Berg* 143
Progressio Insata. [Festskrift till I. Tálasi].
Anmäld av *Mátyás Szabó* 144
Halvar Floden: Ein fjellgard. Anmäld av
Gösta Berg 146

KORTA BOKNOTISER

- Statens naturvårdsverk. Årsbok 1970 146
Lolland-falsterske herredsbøger 147

- FÖRENINGSMEDDELANDEN 148

RIG · ÅRGÅNG 54 · HÄFTE 4

1971

Föreningen för svensk kulturbistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petrén*
Sekreterare: Fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*
Fil. dr *Marshall Lagerquist*
Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör
Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00
Års- och prenumerationsavgift 15 kr
Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1971

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturbistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH
FOLKLIVSARKIVET I LUND

1971 ÅRGÅNG 54

REDAKTION

GÖSTA BERG · MARSHALL LAGERQUIST

SIGFRID SVENSSON

STOCKHOLM 1971

Föreningen för svensk kulturbistoria

STYRELSE

Presidenten *Sture Petré*n (ordf.), f. riksarkivarien *Ingvar Andersson* (v. ordf.), förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist* (sekr., adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), professor *Sigfrid Svensson* (Rigs redaktör, adr. Folklivsarkivet, 223 62 Lund), civilingenjör *Bo Westerberg* (skattm.), professor *Gösta Berg*, professor *Nils-Arvid Bringéus*, styresmannen för Nordiska museet fil. dr *Hans Hansson*, förste bibliotekarien fil. dr *Sam Owen Jansson*, överantikvarien fil. lic. *Sverker Jansson*, fil. dr *Erik Hjalmar Linder*, f. stadsantikvarien fil. dr *Tord O:son Nordberg*, intendenten fil. lic. *Marianne Olsson*, professor *Mats Rehnberg*, landsantikvarien fil. lic. *Gösta von Schoultz*, kapten fil. lic. *Nils Strömbom*, fil. dr *Svante Svärdröm*, professor *Ernst Söderlund*.

REVISORER

Intendenten *Anders Nyman*, byrådirektör *Viveka Granlund*

REVISORSSUPPLEANTER

Intendenten *Göran Bergengren*, byråsekreterare *Ann Marie Huss*

Boktryckeri AB Thule

Stockholm 1971

INNEHÅLL

UPPSATSER

Professor <i>Gösta Berg</i> , Stockholm: Hattkedjan. Ett bidrag till belönings-silvrets historia ..	113
Die Hutkette. Ein Beitrag zur Geschichte des Belohnungssilbers	122
Fil. lic. <i>Kerstin G:son Berg</i> , Stockholm: Med hoppet som ankare. En redaresläkt i Rosla- gen under 1800-talet	1
With hope as the anchor. The fortune of a family of ship-owners in the 19th century ..	24
F. museidirektören dr phil. <i>Sigurd Grieg</i> , Lil- lehammar: Edelstener og magi	81
Precious stones and magic	88

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Fil. kand. <i>Gunnel Hedberg</i> , Göteborg: Bår- prövning	33
Densamma: En skamprocession	89
Eine Schimpfprozession	91
Fil. lic. <i>Torsten Karlson</i> , Hässleholm: Prov- ringning av kyrkklockor	26
Probelläuten von Kirchenglocken	32
Professor <i>Sigfrid Svensson</i> , Lund: Hur med Rigs recensioner?	92
Förste arkivarien fil. dr <i>Holger Wichman</i> , Stockholm: Drottningholmsteaterns brand år 1762	123

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Docent <i>Bo Almquist</i> , Uppsala: Om filologi och folklore	49
Förste intendenten fil. lic. <i>Carl Olof Ceder- lund</i> , Stockholm: Vad är maritim etnologi	58
Bibliotekarien fil. dr <i>Anders Hedvall</i> , Stock- holm: Vår nya Svecia antiqua fullbordad	37
Sven Tito Achen & Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589—1969. Anmäld av förste ar- kivarien teol. dr, fil. lic. <i>Jan Liedgren</i> , Stockholm	43
Hermann Bausinger & Wolfgang Brückner (utg.): Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem. Anmäld av professor <i>Sigfrid Svensson</i> , Lund	43
David Edvard Boëthius: Levnadsminnen och valda brev. Anmäld av f. landsantikvarien fil. dr <i>Bengt Cnattingius</i> , Linköping	74
Hans Broomé: Källvik, en småländsk brunns- och badort. Anmäld av <i>Bengt Cnattingius</i>	107

Wolfgang Brückner, se ovan H. Bausinger	
Gerhard Buhrman: Karta över Skåne från 1684. Anmäld av arkivarien fil. dr <i>Sten- Bertil Vide</i> , Lund	108
Erik Dahlberg: Teckningarna till Svecia anti- qua, se ovan <i>Anders Hedvall</i>	37
Ellen Damgaard & Poul H. Moustgaard: Et hjem — en familie. Anmäld av intendenten fil. lic. <i>Marianne Olsson</i> , Stockholm	98
Brita Egardt: Äkta makars fördel av oskiftat bo. Anmäld av fil. kand. <i>Gunnel Hedberg</i> , Göteborg	68
Per Vilhelm-Enström: Mitt i Sverige, ny uppl. Anmäld av <i>Gunnel Hedberg</i>	109
Edit Fél & Tamás Hofer: Proper peasants. Traditional life in a hungarian village. An- mäld av intendenten fil. dr <i>Mátyás Szabó</i> , Stockholm	102
Halvar Floden: Ein fjellgard. Anmäld av pro- fessor <i>Gösta Berg</i> , Stockholm	144
Anne Marie Franzén: Målade kistor och skåp. Om det folkliga möbelmåleriet i Skåne un- der 1700- och 1800-talen. Anmäld av fil. dr <i>Svante Svärdsström</i> , Stockholm	105
Fältarbetet. Synpunkter på etno-folkloristisk fältforskning. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	65
Evald Gustafsson & Marian Ullén: Växjö domkyrka. Anmäld av professor <i>Hilding Plejfel</i> , Lund	142
Olof Hasslöf m. fl. (red.): Sömand, fisker, skib og værft, se ovan <i>Carl Olof Cederlund</i>	58
Jan Arvid Hellström: Biskop och landskaps- samhälle i tidig svensk medeltid. Anmäld av <i>Gunnel Hedberg</i>	135
Karl-Gustaf Hildebrand: Erik Johan Ljung- berg och Stora Kopparberg. Anmäld av fil. lic. <i>Mats Hellspong</i> , Stockholm	66
Tamás Hofer, se ovan E. Fél	
A. S. Hvidbergskår: Kvacksalvere og folke- medisin på Agder. Anmäld av amanuens <i>Elisabeth Lundin</i> , Lund	46
Högsbyboken. Bygd och liv, del 1. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	143
Olov Isaksson: Bishop Hill, svensk koloni på prärien. Anmäld av <i>Hilding Plejfel</i>	137
Göran Lindahl: Magnus Gabriel De la Gardie, hans gods och hans folk. Anmäld av docent <i>Sten Åke Nilsson</i> , Lund	42
Axel Ljungdahl: Profettrörelser, deras orsaker, innebörd och förutsättningar. Anmäld av do- cent <i>Andrejs Johansons</i> , Stockholm	69

Oscar Lövgren (utg.): En bondes dagbok 1809—1833. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i>	75	Marian Ullén, se ovan E. Gustafsson	
Poul H. Moustgaard, se ovan Ellen Damgaard		Zoltán Ujváry: [Forskning kring agrarkulterna i den ungerska och europeiska folkloren]. Anmäld av <i>Mátyás Szabó</i>	71
Norsk eventyrbibliotek 1—3. Anmälda av docent <i>Jan-Öjvind Swahn</i> , Lund	73	R. Axel Unnerbäck: Allonö. Studier kring ett östgötiskt 1600-talsslott. Anmäld av docent <i>Gerhard Eimer</i> , Stockholm	94
Progressio Insata. [Festskrift till I. Tálasi]. Anmäld av <i>Mátyás Szabó</i>	144		
Riitta Pykkänen: [Renässansens dräktmode i Finland 1550—1620] — Dens.: [Barockens dräktmode i Finland 1620—1720]. Anmälda av intendenten fil. kand. <i>Marianne Erikson</i> , Stockholm	99		
Ole Rostock, se ovan S. T. Achen		KORTA BOKNOTISER	
Nils Runeby: Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820—1860. Anmäld av <i>Hilding Pleijel</i>	137	Henning Alsvik: Hollandske fajanser i Drammens museum	79
Konrad Strauss: Keramik in Alt-Livland (Estland-Lettland). Die Geschichte der Töpferzunft vom Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpferei in Alt-Livland. Anmäld av antikvarien fil. lic. <i>Karin Andersson</i> , Stockholm	45	Carl-Martin Bergstrand: Från Alingsås och Kullings härad på 1700-talet. — Dens.: Skövde, Hjo och Kåkindes härad på 1700-talet	77
Dag Strömbäck: Folklore och filologi. Valda uppsatser, se ovan <i>Bo Almquist</i>	49	Dens.: Kyrktjuvar, hästjuvar och ficktjuvar i Västergötland	111
Harry Ståhl: Ortnamn och ortnamnsforskning. Anmäld av <i>Sten-Bertil Vide</i>	73	Karin Blomqvist: Malmö museum. Vägledning genom dräktsamlingarna	111
L. M. Svenungsson: Rannsakingar om trolldomen i Bohuslän 1669—1672. Anmäld av <i>Gunnel Hedberg</i>	109	Jan Davidsson: Skepp och sjömän	80
Svante Svärdström: Dalmälaren Winter Carl Hansson 1777—1805. Anmäld av <i>Sigfrid Svensson</i>	106	Henning Hamilton & Thorsten Petersson: Byakistan	78
Jozsef Szabadfalvi: [Den extensiva boskapsskötseln i Ungern] Anmäld av <i>Mátyás Szabó</i>	134	Eric Hägge: I lagens namn. Hallands södra domsaga under tre sekler	111
Mátyás Szabó: Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation. Anmäld av <i>Gösta Berg</i>	127	Jysk Ordbok bd 1, h 1	77
Maria Taszycza: [Mönstrade modetyger från Italien under 1600-talets första hälft]. Anmäld av intendenten fil. lic. <i>Gudrun Ekstrand</i> , Stockholm	101	Helge Klint: Militärhistorie	48
Lars Thomasson: De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar 1960—69. Anmäld av förste intendenten docent <i>Göran Rosander</i> , Stockholm	141	Lolland-falsterske herredsbøger	147
		Anders W. Mårtensson & Claes Wahlöö: Lundafynd. En bilderbok	79
		Thorsten Petersson, se ovan H. Hamilton	
		Ivar Schnell: Wäg-Wisare genom Södermanland	48
		Småländska kulturbilder 1969 och 1970	78
		Sokkelund herreds tingbøger 1634—36	112
		Statens naturvårdsverk. Årsbok 1970	146
		Claes Wahlöö, se ovan A. W. Mårtensson	148
		FÖRENINGSMEDDELANDET	148
		Signaturer under rubriken "Korta boknotiser":	
		B. O. N. = Bengt Olof Nilsson, E. S-H. = Elisabeth Stavenow-Hideman, G. B. = Gösta Berg, G. H-g = Gunnel Hedberg, M L = Marshall Lagerquist, M. Sz. = Mátyás Szabó, O. L. = Olle Lindqvist, R. L-n. = Rut Liedgren, S. B. E. = Sven B. Ek., S. S. = Sigfrid Svensson.	

Hattkedjan

Ett bidrag till belöningssilverets historia

Av Gösta Berg

I den rika flora av belöningssilver — skådepenningar, medaljer, bågare, skedar, halskedjor och annat — som under Kungl. Patriotiska Sällskapetets mer än 200-åriga historia stått till sällskapetets disposition, har hattkedjan tilldragit sig särskild uppmärksamhet.¹ Härtill har framför allt bidragit att man länge inte vetat, hur denna kedja sett ut. Staffan Högberg nämner i sin utförliga historik, att den utdelades först och främst för drängars långvariga tjänst, att den uppges vara av silver men att "någon sådan belöning synes icke finnas bevarad". Och Bengt Bengtsson skriver 1950: "Drängar belönades med 'hattband' av silver, en prydnad, som inte synes ha bevarats till eftervärlden i något känt exemplar trots det gedigna materialet och den stora mängd sådana band, som delades ut. Det kan tänkas att bandet var av silvergallon utan inskription, varför det inte närmare observerats i våra museers samlingar".²

År 1963 satte sig emellertid genom förmedling av svenska konsulatet i Los Angeles en amerikansk dam brevledes i förbindelse med sällskapet. Hon visade sig vara ägare till ett sådant "hattband", som 1792

tilldelats en av hennes förfäder, drängen Nils Olofsson i Ödskölt i Dalsland. Han hade enligt sockenstämmeprotokollet den 21 augusti 1791 under sjutton år arbetat hos sin husbonde.³ Ägaren till kedjan, som nu har flyttat till Idaho, har förklarat sig inte vilja avhända sig denna, men har ställt bilder av den till sällskapetets förfogande, fig. 1—3. Det blev härigenom fullt klart, att de officiella handlingarnas "hattband" i själva verket var en hattkedja. Vid senare efterforskning har ytterligare en bevarad sådan framkommit, varom mera i det följande. Vid kedjan är i båda fallen fästad en plakett med mottagarens namn och årtalet. Åtminstone på det förstnämnda exemplaret är kantdekoren på åtsidan förgylld.⁴

Det grundläggande dokumentet om hattkedjan är Patriotiska Sällskapetets protokoll den 16 oktober 1779. Det heter där i 7 §: "Af ingifne ritningsförslagen på snusdosor och hattband af silfver at utdelas ibland hedersbelöningar gillades hattbanden, men snusdosor fann sällskapet icke nyttigt eller tjenligt at utdela."⁵ Den förberedande diskussion som givetvis förekommit — för-

1) Staffan Högberg, Kungl. Patriotiska Sällskapetets historia, 1961, särskilt s. 171 ff. — Om det "egenartade 'ögat' i guld och emalj med inskriften "Warit på sitt ställe länge och väl", som avbildas s. 208/209, säger Högberg: "När dessa belönings-tecken utdelats har inte kunnat fastställas." Det enda kända exemplaret tillhör sällskapet och är tillverkat av Carl Mårten Anell, som stämplade under åren 1792—1816. Svenskt silversmide 1520—1850, 4, 1963, s. 153.

2) Sörmlandsbygden 1950, s. 82.

3) Sällskapetets nuvarande sekreterare generaldirektör Harald Qvistgaard har åt ägaren utrett bakgrunden. — Sockenstämmoprotokollet i Landsark., Göteborg.

4) Patriotiska Sällskapet utdelar numera till damer som alternativ till sin medalj ett armband i guld eller silver med vid bandet fästad berlock i form av en miniatyrmedalj med inskription. Kedjan är komponerad med hattkedjan som förebild.

5) Protokollet, tillhörigt Riksark., f. n. deponerat hos Sällskapet.

valtningsutskottet tillkom först 1784 — har så vitt jag vet inte efterlämnat några spår i handlingarna.

Sammanträdet, i vilket deltog 14 personer, hölls under ordförandeskap av kamrarrådet Fredrik von Stenhagen, som också uppsatt protokollet. Självfallet var sällskapets "1:e sekr. Modcer", dvs. Adolph Modéer, närvarande liksom riksrådet Carl Fredrik Scheffer, dessutom bland andra Bellmans vän, den rike hovgulddragaren Petter Widman, ägaren till Elfvik på Lidingö. Men ur vår speciella synpunkt lägger man särskilt märke till ett annat namn, nämligen den framstående konsthantverkaren, hovgravören och hovciselören Per Suther (1719—85). Denne var utbildad guldsmed och utövade även yrket, fastän han såsom knuten till hovet aldrig anslöt sig till ämbetet. På grund av detta förhållande blev hans arbeten inte i laga ordning stämplade och är därigenom inte lätta att få ett grepp om. Det rörde sig emellertid i stor utsträckning om singuljära pjäser, ofta minnesgåvor från de kungligas sida.⁶ Enligt min mening ligger det mycket nära till hands att anta att det är Suther som komponerat sällskapets hattkedja.⁷

Den kedja, som nu är på tal med dess stora, platta länkar, hopfästade med mindre ringar, förefaller inte att vara en vanlig företeelse inom svenskt silversmide. Men det ter sig i själva verket också ganska egendomligt, att Patriotiska Sällskapet vid

denna tidpunkt över huvud valde denna form av belöning. Så vitt jag vet har den ingen motsvarighet hos de organisationer av liknande slag som fanns i andra länder. Kedja och band som hattsmücken hade hos de högsta i samhället varit mycket på modet under 1500-talet och förefaller då ha medeltida traditioner.⁸ Bruket fortsatte under följande århundrade, i varje fall under dess första hälft. Bland den svenske hertig Magnus klenodier 1592 upptages "en gylene Hatte Crantz av 22 stifter och store och små perler".⁹ Och i Tycho Brahes system, Sophie Brahe, räkenskaper från 1620- och 30-talen noteras flera gånger utgifter för "hatteband" och "guldhätteband".¹⁰ Agneta Horn beställer 1648 från Conrad Vegesack i Hamburg jämte en silverservis ett hattband i samband med sin dotters bröllop.¹¹ Dessa smycken räknade släktskap med kronor och liknande huvudprydnader, som enligt den medeltida symboliken tjänade till att framhäva någon framför andra. Det kunde gälla kungliga och furstliga personer men också den som endast var kung för en dag, som brudgum, som segrare i en tävling, som huvudagerande i de ålderdomliga årliga ceremonier, då ungdomen valde majkung etc. Många gånger ersattes hattkedjan eller hattbandet

6) K[nut] J. A[ndersson] i Svenskt konstnärslexikon 5, 1967, s. 323. Arne Munthe, Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet, 1959, s. 339 ff.

7) Suther var närvarande vid närmast föregående sammanträde den 18 september. Han hade invalts i sällskapet föregående år; 1785 tjänstgjorde han som skattmästare. — Att Suther, som Arne Munthe säger, "1773 lade ner sin guldsmedshantling" (s. 340) synes mindre troligt. Jfr också Gustaf Munthe, Konsthantverkaren Christian Precht, 1957, s. 78 f.

8) Troels-Lund, Dagligt Liv i Norden IV Bog, 1929, s. 84 f. Jfr Gunnel Hazelius-Berg: Smycken i svensk ägo, 1952, s. 117 f. och Riitta Pylkkänen, Säätyläispuku Suomessa vanhemmalli Vasa-ajalla 1550—1620, 1955, s. 289 f. — Det finns gott även om andra utländska paralleller — för att blott nämna en enda: Samuel Pepys anteckningar i hans dagbok, att han vid utnämningen till sekreterare för flottan 1659 bland andra gåvor "one effected me a silver hatband to do him a courtesy." The diary 1, 1925, s. 34.

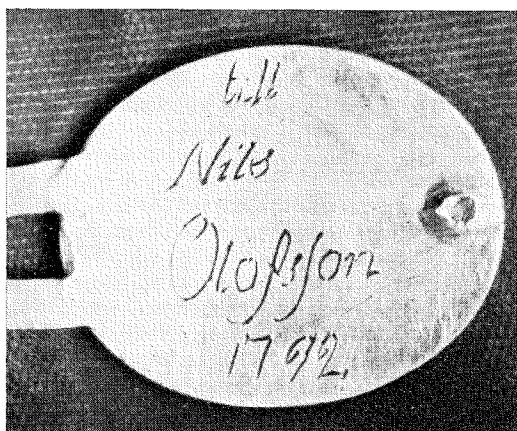
9) S. Loenbom, Uplysningar i svenska Historien 2, 1769, s. 7.

10) Sophie Brahes Regnskabsbog, 1955, s. 15, 88 och 143.

11) Agneta Horns Iefverne, 1908, s. 196.

1. Patriotiska sällskapets hattkedja tilldelad drängen Nils Olofsson 1782. Privat ägo.

2. Plaketten till kedjan fig. 1. Baksidan.

3. Plaketten till kedjan fig. 1. Framsidan.

4. Bondeståndets talman Anders Mattsson med den halskedja med konungens bröstbild som Gustaf III tilldelat honom med anledning av fadderskapet vid kronprinsens dop 1778. Detalj av målning av Per Kraft d. ä. Gripsholm.

av ett smycke av juveler eller ädel metall. Så småningom kom kordonger av guld eller silver, såsom ännu i dag är — eller i varje fall helt nyligen var — fallet, särskilt på de militära uniformerna.

Men på 1770-talet hörde det mesta av detta redan till det förgångna och även om den ännu okrönte Adolf Fredrik vid riksdagens öppnande 1751 bar en hatt med "ett af Gull dräjat Hatteband med d:o litz och 2:ne toffsar i ändarne"¹², säges klart och tydligt i Gustaf III:s bekanta Reflexioner från 1778, att "galonerade hattar äro nu urmodige"¹³. Det är tänkbart, att sällskapets belöningsstecken anknyter till

12) Om Adolf Fredriks kungliga hatt, se Liv Rust Kammaren 3, 1943—45, s. 78 f.

13) [Gustaf III], Reflexioner, 1780, s. 10. Jfr S. Lagerlöf, Tankar om Yppighet och Öfverflöd, 1765, s. 19. Lagerlöf anser, att man inte kan klaga över att de pengar våra förfäder använde på guld- och silvergaloner nu går till juveler!

lokala folkliga sedvänjor. I en del av de västsvenska landskapen var det av gammalt sed att brudgummen skulle bära hattkedja. Jag har själv antecknat ett fall från Fröskogs socken på Dal 1635, där en man beskyllts för att ha slarvat bort "een Kädh som var på hans Hatt, när han var brudgumme". Han blev frikänd, eftersom brudkläderskan inte säkert kunde säga om hon inte själv tappat eller gömt den.¹⁴ Samma sedvänja har även senare förekommit i en del norska bygder.¹⁵ Omväxlande härmed känner vi bruket med en kedja kring halsen, såsom biskop A. O. Rhyzelius erinrar sig från sin uppväxttid på 1680-talet i Ods socken i Västergötland, att gästgivaren berättade, att han, då han var brudgum "hade haft en guldkedja hängande öfver axlarne, såsom tå var brukeligt".¹⁶ Så småningom blev hattkedjorna tydligen på sina håll ersatta av vävda och virkade sidenband, även de föremål för myndigheternas bekymmer i överflödsförordningarnas tidevarv.¹⁷ Bruket av sådana prydnader gick emellertid inte att ta kål på och glädjen över dem genljuder ännu i en folk-

14) Valbo häradsting 3/7 1635, renoverad dombok i Göta hovrätts arkiv, Jönköping.

15) Richard Berge, Norskt Bondesylv, 1925, sp. 250 ff.

16) J. Helander, A. O. Rhyzelius anteckningar om sitt lifverne, 1901, s. 1. — Det blir en öppen fråga, om kedjan i detta fall uppburit något slags skådepenning. I sådana sammanhang var den som bekant inte ovanlig. Även bondeståndets talmän mottog halskedjor med de utmärkelser som tilldelades dem, t. ex. i samband med de kungliga dopen, fig. 4. Lars O. Lagerquist och Ernst Nathorst-Böös i Numismatiska meddelanden 30, 1965, s. 23, ff.; jfr Nils Ahnlund: Svenska kulturbilder N. F. 4, 1935, fig. 10 och 11. Om böndernas kedjor jfr även N. L. Rasmusson i Fataburen 1940, s. 83 f.

17) De förbjöds av sockenstämman i Kinne Kleva 1772. C. M. Bergstrand, Kulturbilder från 1700-talets Västergötland 2, 1934, s. 149. — Jfr även S. Svensson, Skånes folkdräkter, 1935, s. 208 f.

lig dansvisa från förra seklet i västra Nerike:

För pojkarna, för pojkarna

en gyllene kron.

För hatten den bär de med stora galoner
styva och granna och kallas för baroner.

För flickorna, för flickorna

en gyllande krans.

I örona där bära de stora gullhängen,
styva och granna och kallas för "mamseller".¹⁸

Men Patriotiska Sällskapets halskedja kan också helt enkelt vara ett utslag av tidens historieromantik, som gick som en underton i den komplicerade tankevärlden i det dåtida Sverige. Under alla förhållanden blev tydligen kedjorna till en början något av en succé. Högberg har räknat ut att under åren 1779—1813 utdelades 282 sådana, att jämföra visserligen med de 492 halskedjorna under samma tid till kvinnliga trotjänare. Till en början synes inte principerna för utdelningen ha varit helt klara. Sålunda tilldelades 1780 nämndemannen Anders Swensson i Öslöf, Berga socken, Småland, för uppodling "en Hatt Cordon eller et Hatt-Band af Silfwer."¹⁹ Det förefaller för övrigt vara enda gången som benämningen kordong brukas i detta sammanhang. Även en bergsman i Nora socken, Västmanland, och en bonde i Ny socken, Värmland, fick samtidigt med samma motivering hattkedjan, som emellertid då även tilldelades ett flertal andra personer för långvarig och berömlig tjänst. Snart stadgade sig emellertid bruket och förtjänsterna om uppodling kom i regel att belönas med en skådepenning eller en silversked. Hattkedjan reserverades för lång och trogen tjänst, så småningom kallad "berömlig Tjänst vid Landtbruket" och gick i re-

gel till drängar. Tjänstetiden fastställdes 1782 till ett minimum av femton år.

Det måste ha rått något delade meningar om kedjan som belöningsform. 1797 var man rentav inne på tanken att slopa den. Hovjägmästare Michael Hammarskjöld på Virbo (Misterhult) i Kalmar län anförde i detta sammanhang en episod som kastar en intressant belysning över dessa förhållanden. "En dräng fick för några år sedan ett 'hattband'. Detta lysande vedermåle hade den verkan (kanhända av avundsjuka), att andra drängar i samma socken skaffade sig först urband och sedermera klockor, vilket mode blivit ständigt tilltagande men föga passade till den gamla bondeklädet, vilken i samma mån blivit ändrad."²⁰ Några år in på 1800-talet synes hattkedjornas tid vara ute och de efterträdde då så småningom som belöning för lång och trogen tjänst av medaljerna. En hattkedja utdelades dock så sent som 1813.

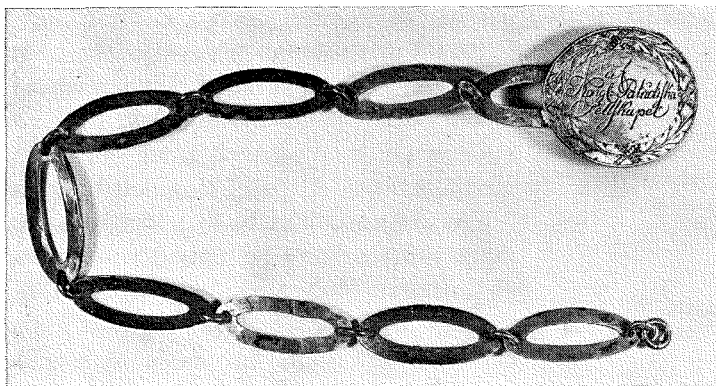
Några ordentliga listor över dem som tilldelades belöningar fogades inte som i våra dagar till sällskapets eller förvaltningsutskottets protokoll.²¹ Men med jämna mellanrum infördes meddelanden härom i den av sällskapet utgivna publikationen Hushållnings-Journal (1776—89), efterträdd av Ny Journal uti Hushållningen (1790—1813). Här upptages alltså ett stort antal belönade drängar från alla delar av riket, inklusive Finland, när de var anställda hos ståndspersoner ofta med angivande av husbondens namn. När tjänsteåren inte räckte till blev det i stället en silversked, för vilken krävdes minst tio år. Namnlistorna över mottagarna av dessa och andra sällskapets

20) Högberg, anf. arb., s. 155.

21) Detta förhållande är orsaken till den osäkerhet som i vissa fall råder om vem som mottagit en viss belöning. Jfr härom Nils Ludvig Rasmussons värdefulla anmälan av Staffan Högbergs arbete i Personhistorisk tidskrift 1961, s. 87 ff.

18) Från bergslag och bondebygd, 1943, s. 126.

19) Hushållnings-Journal 1780, s. 42.

5. Patriotiska sällskapets hattkedja tilldelad Matts Ränkula 1792. Gravfynd från Karis kyrkogård. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

belöningar är en fängslande läsning som även i sin registerartade form ger glimtar av den svenska uppodlingens historia.

Utom den redan nämnda kedjan som hamnat i Förenta Staterna finns åtminstone ännu en bevarad, nämligen i Finlands Nationalmuseum i Helsingfors. Den bär på plaketten inskriften: Till Matts Ränkula 1792 af Kongl. Patriotiska Sällskapet. Kedjan är ett jordfynd 1895 på Karis kyrkogård i västra Nyland, fig. 5. Stämplarna är så otydliga att de inte går att identifiera.²² Emellertid visar detta fynd på en av orsakerna till att så få av dessa utmärkelsestecken blivit bevarade: de har helt enkelt fått följa den som blivit hedrad i graven. Det sannolika torde vara att kedjan låg runt hatten också i kistan.

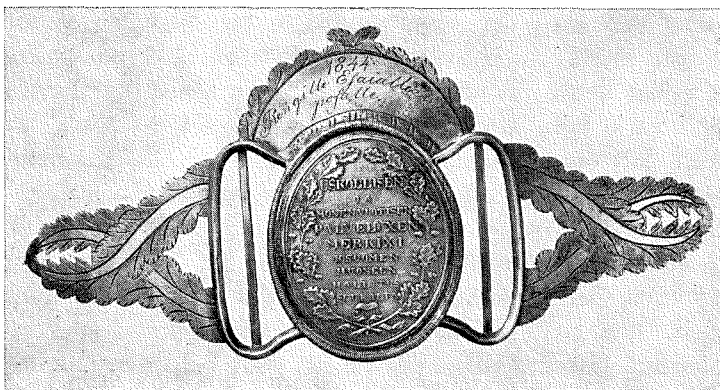
Sedan Kungl. Finska Hushållnings-Sällskapet instiftats 1797 övertog detta utdelningen av dessa belöningsstecken. I de båda första tryckta årsredogörelserna finns intet om hattkedjan, om man inte dit vill räkna bestämmelsen att den belöningsmedalj sällskapet präglat fick bäras antingen i silver-

kedja eller i knapphålet. I redogörelsen för arbetsåret 1799—1800 tillkommer emellertid följande passus: ”Sluteligen har Sällskapet äfven på vederbörande Husbönders förord och kostnad hugnat Drängen Johan Sjöström — — — [jämte tre till] hvardera med et Hattband av Silfwer.” Sådana hattband utdelas därefter t. o. m. arbetsåret 1806—07 till ett sammanlagt antal av 47 stycken. Sedan sällskapet ombildats till Kejsrerliga Finska Hushållnings-Sällskapet återupptas utdelningen och under de sex arbetsåren 1809—16 utdelas 52 hattband.²³

Sedermera omlägges hushållningssällskapets protokoll och de som närmast därefter blev tryckta nämner ingenting om hattband. Emellertid måtte traditionen på ett eller annat sätt ha hållits levande. Åtminstone fyra exemplar har nämligen blivit bevarade av ett närstående smycke, nämligen ett hattspänne av silver. Nationalmuseet har två sådana, tillverkade av guldsmeder i Åbo och utdelade 1836 och 1844, fig. 6. Den finska texten anger mottagarens namn och utsäger att spännet ut-

22) För uppgifter om hattkedjan från Karis liksom om de två i det följande omtalade hattspännena i Nationalmuseet tackar jag fil. dr Riita Pylikänen. — Så vitt jag kan se är Matts Ränkula inte upptagen i de tryckta förteckningarna i Ny Journal.

23) Kungl. respektive Kejsrerliga Finska Hushållningssällskapets protokoll finnes i Kungl. Lantbruksakademiens bibliotek, Stockholm. I Gustaf Cygnæus minnesskrift K. Finska Hushållningssällskapet 1797—1897, 1897, står intet att hämta om hattband eller hattspännena.

6. Hattspänne av silver, utdelat 1844 av Finska Hushållningssällskapet. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors.

delats av K. Finska Hushållningssällskapet för trogen och långvarig tjänst.²⁴ De båda andra spännena, även de förfärdigade av Åboguldsmeder, det ena 1834 det andra 1843, tillhör Österbottens museum i Vasa.²⁵

Vid vilken tidpunkt man övergått från kedja till spänne återstår att utreda, men ändringen sammanhänger givetvis med en skiftning i dräktmodet. Den styva hatten hade blivit vanlig som högtidshuvudbonad även bland arbetarklassen på landsbygden.

*

Hur hattkedjan bars får vi en föreställning om från oväntat håll och samtidigt bringas i erinring en egenartad episod som har samband med Patriotiska Sällskapets historia.

I Nationalmuseum finns sedan gammalt ett porträtt av Carl Michael Bellman, målat av Pehr Hilleström, fig. 7. Skalden sitter vid ett skrivbord, iförd röd, bäverskinnsbrämrad rock. Han för en näsduk till sina tårfyllda ögon. På bordet står ett bläck-

24) Spännet från 1844 är avbildat i Lars G. von Bonsdorff, Linne och järn 3, 1956, s. 156/157.

25) För uppgiften om spännena i Vasa tackar jag förre chefen för museet fil. mag. Arne Appelgren. Det förra spännet har tilldelats mjölnaren och sågställaren Jacob Nybacka, medan de tre andra tilldelats drängar och en "drängfogde".

horn och bredvid detta ligger ett brevpapper med en svårtydd skrift. Mot bordet står lutad hans rörkäpp med elfbensknopp och där ligger också hans mjuka hatt med en silverkedja runt kullen, en för tidens borgerliga dräktskick eljest alldeles okänd detalj. Den framstående Bellmansforskaren Arvid Stålhane har skarpsinnigt utrett porträttets sammanhang. Han påpekar till en början att kuvertet på bordet bär den tydliga påskriften "Högvälborne Herr Statssecret. von Carlson", dvs. den vittre och konstälskande chefen för tredje avdelningen i krigsexpeditionen J. G. von Carlsson. Porträttet har uppenbarligen kommit från dennes vackra herrgård Mälby i Vårdinge socken i Södermanland. Stålhane har också kunnat tolka början av den dikt som skulle fylla brevpapperet. Där står med största sannolikhet: "Ode öfver Wiborgska smällen". Övertygande visar han att denna Viborgska smäll i samtida språkbruk avsåg en händelse i samband med det s. k. Viborgska gatloppet, då de svenska flottorna den 3 juli 1790 bröt sig ut ur Viborgska viken, rätt igenom den ryska eskadern. Genom en oskicklig manöver med en s. k. brännare sprängde svenskarna två av sina egna örlogsfartyg i luften och satte fem andra på grund. I en dikt

den 7 oktober samma år kallar Bellman denna händelse för "Wiborgs sista smäll." Sannolikt är porträttet också målat detta år, en terminus ante quem är i varje fall den 31 augusti 1793, då skalden själv omnämner det i ett skämtbrev.²⁶

Emellertid finns ännu något att tillägga. I den Lefnadsteckning, med vilken Joh. Gabriel Carlén inledde sin utgåva av Bellmans Samlade skrifter, meddelar han ett skriftligt svar som den kände ornitologiske forskaren kyrkoherde C. U. Ekström givit sin kollega Axel Emanuel Holmberg på en fråga från dennes sida: "Bellman var [vid sina besök hos brevskrivarens far] alltid klädd i blå rock, slängkappa af samma färg, spanskt rör, med kullrig elfenbensknopp, röd väst och i hatt, om jag icke missminnes, med rund kull. — — På hatten bar han en silfverkedja som i synnerhet fäste min uppmärksamhet; och på tillfrågan af min far sade han att kedjan vore en skänk af patriotiska sällskapet för en afhandling att få regn i torrväder på det sätt att ett tåg med vidhäftad krok uppkastades i molnet och neddrogs förmedelst ett vindspel hvar på ritning äfven aflemnades till sällskapet. Jag har i någon af Bellmans tryckta skrifter läst denna afhandling och sett ritningen till vindspelet." Carlén tillägger i en not: "Den nämnda teckningen öfver vindspelet finnes jemte beskrifningen intagen i Bachii Handbibliotek, som utgafs av Kexél med bidrag af Bellman. Hittills har man ansett den förre vara auktor."²⁷

C. U. Ekström var född 1781 och fa-

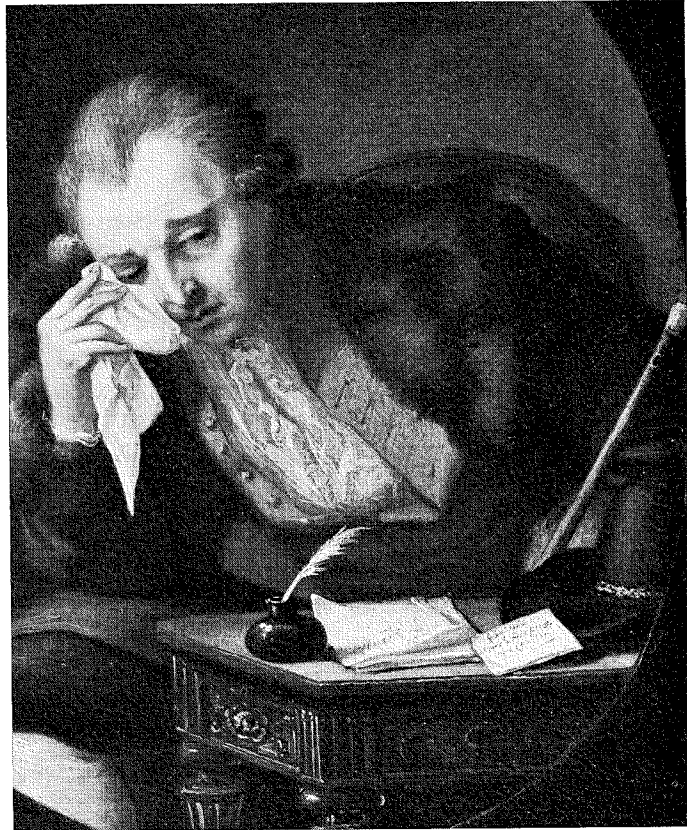
26) Arvid Stålhane, En Bellmansbok, 1947, s. 108 ff. — Porträttet återgives i färg t. ex. i uppslagsboken Svenska män och kvinnor men med en missvisande ägareuppgift. Efter porträttet utförde Oscar Cardon en litografi som på grund av den gula färgtonen kan ge intrycket att kedjan var förgylld.

27) Samlade skrifter I, 1861, s. xxx f.

dern, som samma år blev regementspastor vid Svea lifgarde, flyttade 1789 som kyrkoherde till Vårdinge. Har sonen över huvud träffat Bellman som dog 1795 bör detta väl ha skett i Sörmland och då i samband med något av dennes besök hos von Carlsson på Mälby, Om man bortser från den avvikande uppgiften om dräktens färg skulle man snarast vilja misstänka att minnesbilden främst återgår på porträttet. Von Carlsson levde till 1801 och man har anledning misstänka att Ekström rätt ofta hade sina vägar till honom. Von Carlsson hade en stor och berömd ornitologisk samling och kanske var det här prästsonens intresse väcktes för denna vetenskap.

I varje fall bör porträttet med den på skämt ditsatta hattkedjan säkerligen ha bidragit att hålla driften med det patriotiska sällskapet levande. "Bachii Handbibliothèque eller Nya Tidsfördrif på Gäldstugan" utgavs under åren 1784—86 och det brev som här trycktes om Bellmans märkliga uppfinning uppges vara skrivet 1780, alltså året efter det att Patriotiska Sällskapet började utdela sin hattkedja!

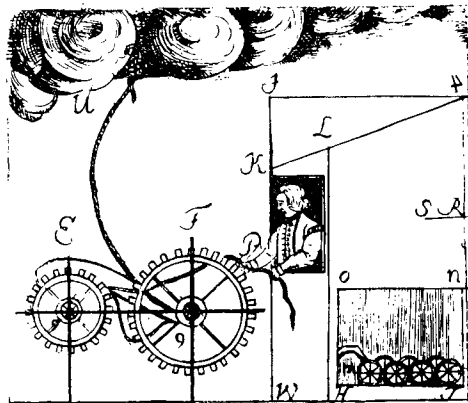
Handbiblioteket inledes med en "Beskrifning öfver åfvanstående Mechaniska Invention uti Bref ifrån Herr C. Bredström Dat. Arboga d, 22 Juni 1780. — Höggunstige Herre och Kongl. Cammererare! — Jag har icke kunnat underlåta genom Bref förståndiga gunstige Herr Cammereraren huruledes som hos oss i Arboga är ganska rägnaktig väderlek — — —" Underskriften till den här reproducerade bilden, fig. 8, lyder: "Wind-Spel at förekomma Regnwäder förmedelst Skyarnes nedhissande aldraödmjukast framgifven af Christian Bredström Suspenderad Tullskrifvare i Arboga Ao 1780." Vindspelets föregivna verkan var alltså motsatsen till den C. U. Ekström hade beskrivit.

7. Carl Michael Bellman gråtande över de två örlogsfartyg som sprang i luften 3/7 1790. Kring hatten återges Patriotiska Sällskapets hattkedja. Målning av Pehr Hilleström (något beskuren). Nationalmuseum.

Den egentliga beskrivningen av uppfinningen är ett praktfullt prov på gallimatias: "Låt stocken A—T perpendiculairt uppfästas emot stäcken A—I i en rät linea öfver Basis T—W —; drag sedan för väderspelningen tvär linean A—K, afskuren af nedstigande linia l—x, och formera därinne Vind-Fogdes väder-kammare eller Contoir, som med Electricitets Kädjan R—U — öfver Vindfalls hjulen F—E — som kringaxlas af skrufvarna g—g — utur väderluckan B samlar vattn dunsterna, hvilka utur skyn i minuten till $\frac{1000}{526}$ 12:te delar i hvar

column neddrages. Anfalls linien L—K — nyttjas vid sådana tillfällen, som vid något praemiums eller privilegus utfärdande för mig genast skal tacksamt bilfva uptäckt, äfven väl Cornett Norderöks Försök med Stampvärk, at kunna nedstampa skyarna och därigenom torde hända i flera länder bidraga til den gladaste Himmel och klaraste dag, som är at intaga af Figureerna D— och M." De sistnämnda båda bokstäverna synes emellertid inte på bilden.

8. Vindspel att förekomma regnväder genom skyarnas nedkissande. Teckning till en parodisk beskrivning 1780 av Carl Michael Bellman.

Den fingerade författaren är en vid denna tid inte heller i övrigt i Bellmans diktning okänd person. "Min Herr Bredströms ödmjukaste tjenare" figurerar i Fredmans sång n:r 9 och Ivar Simonsson påpekar i sin kommentar att Petter Bredström, "till karakteren afskedad tullförvaltare i Nåden-dal och på tredje enklinge", bidragit också i Bellmans tidning "Hwad Behagas?" 1781.²⁸

I den glada kretsen kring Bellman, dit för övrigt också hörde von Carlsson, Hilleström och Suther, uppfattades detta lätt delirantiska brev från landsorten helt säkert

28) Standardupplagan, Fredmans sånger, kommentaren s. 24.

som en träffande karikatyr av de ofta ganska dilletantiska och inte alltid så välredigerade bidrag som publicerades i Patriotiska Sällskapetets Hushållnings-Journal. Man kan t. ex. peka på ett inlägg just i augusti 1780 av en anonym medlem av sällskapet som en tid bott i Karlshamn och där i sin trädgård utexperimenterat en metod att fördriva mullvadar genom att med hjälp av en bälg blåsa in illaluktande rök i deras gångar.²⁹ Kanske var satiren också mera personligt riktad mot sällskapetets sekreterare Adolph Modéer, en på flera sätt förtjänt men likväl ganska kontroversiell person.

29) Anmärkning angående Mullwadars fördrifwande, i Hushållnings-Journal aug. 1780, s. 17 ff.

Zusammenfassung *Die Hutkette*

Ein Beitrag zur Geschichte des Belohnungssilbers

Die Königliche Patriotische Gesellschaft (Kungl. Patriotiska Sällskapet) hat den Zweck der Entwicklung des Wirtschaftslebens zu befördern, als auch praktischen Fleiss zu unterstützen. Unter den Gegenständen aus Silber-Medaillen, Becher, Löffel, u.a. — die von der Gesellschaft während ihrem mehr als 200-jährigen Dasein als Belohnungen ausgeteilt worden sind, gibt es auch, wie sie in den Protokollen genannt sind, "Hutbänder aus Silber". Man hat doch lange nicht gewusst, wie diese Bänder eigentlich aussahen. Im Jahre 1963 hat die Gesellschaft immerhin eine Mitteilung von einer amerikanischen Dame erhalten, dass sie die Besitzerin einer der infragekommenden Belohnungen, Fig. 1—3, war, und zwar einer, die einer ihrer Vorfahren im Jahre 1792 erhalten hat. "Die Hutbänder aus Silber" zeigten sich also Silberketten zu sein. Während der Sitzung im 1779, als diese Belohnung gestiftet worden ist, hat auch der Goldschmied Per Suther teilgenommen, und der Verfasser nimmt an, dass er eben die Hutkette für die Gesellschaft komponiert hätte. Deren Form, d.h. grosse, platte Glieder, mit kleineren Ringen an einander gefestigt, ist in schwedischer Schmiedearbeit nicht üblich gewesen. Ganz eigentümlich ist es auch, dass diese Art Belohnungen zu einem so späten Zeitpunkt gewählt worden ist, d.h. wo der Gebrauch der Hutkette schon als unmodern angesehen war. Der Verfasser gibt Beispiele von älterem Gebrauch der Hutkette in der Herrschafts-

kleidung. Auch bei der Bauernbevölkerung sind diese Ketten bei besonderen Gelegenheiten, wie in der Bräutigamkleidung, vorgekommen. Die Hutkette der Patriotischen Gesellschaft könne, dem Verfasser nach, an örtlichen, volkstümlichen Sitten angeknüpft werden, könne aber einfach auch einen Ausschlag der Zeit Geschichtsrömantik sein.

Gewöhnlicherweise wurde die Hutkette an männlichen Dienern für langen und getreuen Dienst in der Landwirtschaft (Minimum 15 Jahre) ausgeteilt. Man hat berechnet, dass in den Jahren 1779 bis 1813, 282 solche Ketten ausgeteilt worden sind. Ausser jener oben erwähnten Kette existiert wenigstens noch eine aufbewahrt, und zwar im Nationalmuseum Finnlands in Helsinki, Fig. 5. Es handelt sich hier um einem Grabfund, was erläutern dürfte, warum so wenige dieser Auszeichnungen aufbewahrt sind: sie haben ihrem Besitzer ins Grab gefolgt. Ein jüngerer, nahestehender Belohnungsschmuck ist die Hutspange, Fig. 6.

Durch ein Portrait, den Dichter Carl Michael Bellman darstellend, Fig. 7, kriegt man eine unerwartete Kenntnis, wie die Hutkette getragen wurde. Sie ist vom Maler wahrscheinlich zum Spass plaziert worden, davon veranlasst, dass Bellman eine Beschreibung von einer Maschine, Fig. 8, publiziert hat, um Regenwetter zu verhindern erfunden, gleich einer Parodie der oft ein wenig kuriosen Beiträge, die in der Zeitschrift der Patriotischen Gesellschaft publiziert worden sind.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Drottningholmsteaterns brand år 1762

Av Holger Wichman

År 1948 publicerade Arvid Bäckström en artikel i Rig med ovanstående rubrik. Han avtryckte däri ett brev till C. C. Gjørwell från fänriken Knut Henrik Leijonhufvud, som gav en målande och livfull ögonvittnesskildring av den hemska eldsvåda, som under pågående föreställning på drottning Lovisa Ulrikas namnsdag den 25 augusti 1762 ödelade den dåvarande teaterbyggnaden på Drottningholm, belägen på samma plats som den nuvarande teatern. Vad man tidigare känt till om branden var ej mycket, en kort notis i Inrikes tidningar, ett omnämnande i ett brev av Fredrik Sparre och en anteckning av C. G. Tessin, vilka dock ej själva tycks ha varit närvarande. Leijonhufvud, som befann sig bland åskådarna, uppehåller sig helt naturligt främst vid sina egna dramatiska upplevelser i trängseln av flyende, medan elden snabbt övertände huset och rum och trappor fylldes av kvävande rök. Tack vare aktrisen Baptistes varningsrop till publiken lyckades man utrymma salongen, fast många blev skadade, trampade och chockade. Brevskrivaren liksom även Sparre och Tessin namnger några av de skadade och vet också att berätta, att tre à fyra personer innebränts. Enligt Tessin var bland dem även den gosse, som genom vårdslöshet med ett fat terpentinolja varit orsaken till branden. Dess bättre var, som vi skall se, dessa uppgifter något överdrivna.

Sparre och Tessin meddelar också, att rådet av statsmedel beslutat tillerkänna madame Baptiste en årlig livstidspension av 1 000 daler smt. Denna uppgift går att belägga. Redan fem dagar efter branden togs ärendet upp i rådet av överstemarskalken greve Adam Horn, som själv varit närvarande på teatern. Hans framställning är sålunda ännu ett ögonvittnes skildring av händelsen. Han berättade i rådet, hur i ett rum i komedihuset en häftig eld uppstått i den där förvarade terpentinen och oljan. Till en början hade detta icke blivit observerat utan föreställningen fortsatte, till dess att madame Baptiste fått syn

på elden och strax sprungit fram på teatern för att varna deras majestäter och den kungliga familjen. "Elden hade då redan efter all liknelse påstått några och tjugo minuter såsom ock ena sidan av teatern var antänd, och några få minuter sedan deras Majestäter och kongl. familjen voro ute stod alltsammans i låga". Därav syntes, "för vad fara hela den kongl. familjen var utsatt, när madame Baptiste därom tillsade, och huru lätt den samma tillika med alla de övriga närvarande¹ kunnat omkomma, om hon ej skyndat sig att giva detta tillkänna, medan de övriga bakom teatern voro sysselsatta med eldens dämpande". Riksråden, av vilka åtminstone greve Carl Fredrik Törnflycht även varit på teatern, fann madame Baptiste förtjänt av en belöning och beslöt tillägga henne en årlig summa av 1 000 d. smt av statsmedel, "så länge hon här i riket kvarbliver".¹

Branden gav även upphov till en rättegång, under vilken dess uppkomst utreddes, förlusterna redovisades och ansvar utmättes.²

Undersökningen började i nedre borggården den 3 september, sedan på Kungl. Maj:ts befallning kamreraren J. Fred. Ennes vid Drottningholm under bevakning till Stockholm insänt murargossen Erik Jakobsson Edberg, "som genom någon sin ovarsamhet skulle vållat den uti komedihuset på Drottningholm timade vådelden". Att misstankarna snabbt fallit på denne var mycket naturligt. Edberg, som var 17 år gammal, hade sedan maj månad varit antagen att vid teatern sköta tändningen av lamporna till föreställningarna och hade hand om nyckeln till den s. k. oljekammaren på teatervinden, där lamporna förvarades och fylldes, och där branden hade börjat. Under det första förhöret inför rätten avgav Edberg en kort berättelse om sina förhållanden på olycksdagen. Före föreställningens början hade han i oljekam-

¹ Rådsprot. i inrikes civilärenden 30 augusti 1762, Riksarkivet (RA).

² Just. revisionens utslagshandl. 10 och 17 november 1762, RA.

maren avhämtat tolv stora fyllda lampor, som skulle brukas vid en balett. Med en vaxstapel hade han tänt en av lamporna och placerat den på en stock utanför dörren för att lysa sig, medan han burit ner lamporna, fyra stycken åt gången och sist även den som brann. På teatern hade maskinisten Donnat^{2a} mottagit dem och ställt dem i ordning och Edberg hade hjälpt till att med vaxstapeln tända lamporna och fortsatt att vårda dem, tills Donnat i trappan till oljekammaren ropat på honom. Han hade med nyckeln öppnat dörren till kammaren, där elden redan brann friskt och börjat sprida sig över komedihusvinden. Edberg och de andra hade då genast sprungit ut och försökt släcka elden, så länge det var hopp därom, varefter han gått hem till sina föräldrar.

Maskinisten Donnat, som sedan inkallades, berättade, att han varit nere på teatern, då en skraddaregesäll ropat, att elden var lös. Donnat hade då tillsammans med slottsbyggmästaren Fröman samt snickarna Solenius och Söderbom rusat upp till oljekammaren, och då dörren var låst ropat på gossen Edberg, som hade nyckeln. När dörren öppnats, brann elden i golvet ungefär 2 1/2 steg från dörren och hade redan tänt de skärmar, som förvarades under taket.

Rättegången överflyttades nu till slottsrätten i Stockholms län under landshövdingen C. F. Nordenstams ledning och med hovauditören E. Christiernin som åklagare. Erik Edberg, som satt häktad i arresten på Norrmalmstorg, d. v. s. nuvarande Gustav Adolfs torg, inkallades åter den 9 september, och denna och följande dagar fortsatte förhören med honom och Donnat ävensom med de nämnda snickarna Lars Solenius och Anders Söderbom, slottsbyggmästaren Georg Fröman m. fl. I viktiga avseenden kompletterade Edberg sin berättelse. Utom lampan utanför dörren hade han även tänt en annan lampa, som hängde på en ståndare inne i oljekammaren, och han hade låtit denna brinna även sedan han nedburit de tolv lamporna och låst dörren till kammaren. Då han blivit förmanad av hovintendenten J. E. Rehn att stanna på teatern, hade han först sysslat med lampornas vård och putsande men hade sedan, när han under dagen inte fått någon mat, gått ut att köpa kringlor. Vid återkomsten, som tycks ha dröjt onödigt länge, hade

^{2a} Donato Stopani, italienare som konstruerat teatermaskineriet. (medd. av prof. Agne Beijer). Här användes rättegångsprotokollets namnform.

han hört Donnats rop och sprungit upp, där denne, slottsbyggmästaren och de båda snickarna med en pik försökte bryta upp dörren till oljekammaren. Han berättade också, att han för att han ej strax varit till hands att öppna dörren fått ett par örfilar av Donnat. Från det att Edberg burit ner lamporna och till dess han återkom till teatern beräknade han att ungefär två timmar hade förflutit. Enligt slottsbyggmästaren Fröman hade elden upptäckts efter sista chagementet, dvs. scenförändringen, vilket ganska väl synes stämma med Horns ovannämnda bedömning och Leijonhufvuds uppgift, att fjärde akten redan var färdigspelad, då madame Baptistes varningsrop kom. På särskild fråga upplyste Edberg, att utom ett ankare av järnbleck med oljan hade i oljekammaren förvarats en hel del brännbart material såsom näver, skärmar, läderämbar m. m. Han erkände, att han tillhållits att vara aktsam med elden men ej förbjudits att lämna lampan brinnande. Donnat och andra omvittnade, att Edberg var slarvig och glömsk. Under de fortsatta vittnesförhören, bl. a. med tidigare lampskötare, framgick dock, att brinnande lampor kvarlämnats i kammaren även före Edbergs tid.

Brandorsaken och skulden till eldsvådan syntes sålunda vara ganska klar. Helt lyckades rätten likväl ej klarlägga, hur elden uppstått, och vittnesmålen gick isär, om den börjat i golvet eller taket.

Rätten tog också upp frågan, om branden hade kunnat släckas, när den först upptäcktes. Flera vittnen påstod, att så kunde ha skett, men dels hade Edbergs frånvaro något försinkat tillträdet till eldhärden, dels visade det sig, att vatten icke funnits till hands på vinden. Till den ändan hördes bl. a. vattenkonstmästaren Anders Launer, som uppgavs ha tillsynen av brandsprutorna. Denne förnekade, att han hade skyldighet att sörja för att vatten fanns, men sade, att han likväl "av god vilja utan befallning" beordrat, att sju sår vatten skulle fyllas och sättas vid komedihusdörren. De som fått ordern erkände, att de fyllt 5 à 6 sår och ställt utanför komedihuset, vilket vid varje komedi varit vanligt. Däremot hade det aldrig varit brukligt att bära upp vatten på vindarna men väl en så på teatern, vilket likväl icke skett, då ingen sagt till därom.

Sedan de vid branden närmast agerande hade hörts, kom turen till dem, som hade överinseendet över teatern, hovintendenten J. E. Rehn och överintendenten C. F. Adelcrantz, vilka inkallades till

den 5 oktober. Rehn hade intet att meddela om eldsvådan och hade ifråga om teatern bara haft kläderna³ och magasinen om händer. Då slotts-rätten begärde, att brandskadan skulle uppges, lovade han att meddela värdet på kläderna men ej mer. Mer meddelksam var Adelcrantz, som varit närvarande på teatern brandkvällen. Medan Donnat och andra sprungit till oljekammaren, hade han inriktat sig på att söka rädda intilliggande trähus. Ifall dessa blivit antända, hade själva slottet varit i fara. Edberg hade han genast misstänkt, men denne hade vid förhör följande dag ställt sig alldeles ovetande och hade bara erkänt, att han haft nyckeln med sig. Överintendenten sade vidare, att vattenkonstmästaren Lauener egentligen skulle draga försorg om att vatten bort vara till hands och sköta brandredskapen, men han hade inte någon instruktion. Beträffande skadan på huset menade han, att denna i och för sig ej vore så stor ”i anseende till husets beskaffenhet”, men kungen hade själv bekostat byggnaden och Adelcrantz lovade att lämna en uppställning på värdet av såväl huset som på de i elden förlorade möblerna och övriga persedlar.

Slutligen tillfrågades Adelcrantz om vad som väl i våra dagar först skulle ha tilldragit sig uppmärksamhet, nämligen, om han kände till om några personer omkommit. Han uppgav då, att så vitt han visste två personer saknades, nämligen en piga och en gosse. Till följande rättegångsdagen 20 oktober, nästan två månader efter branden, kunde upplysas, att de omkomna var en fjortonårig gosse Mats Ersson, efter vilken endast ett punglås, en kniv och ett par mässingknappar, som hans mor igenkänd, återfunnits i askan, och jungfru Eva Lisa Odahl, 27 år gammal och hushållerska hos kammartjänaren hos prins Fredrik Adolf Johan Mörk.

Vid samma tillfälle överlämnade också Adelcrantz en tablå över de ekonomiska förluster, som gjorts vid branden. Det uppgavs däri, att komedihuset vid uppförandet år 1755 kostat ungefär 60 000 d. kmt. Därtill kom emellertid ”de efter Kungl. Maj:ts nådige befallning år efter annan gjorde tillbyggnader av rum och loger för aktörer m. m.”, som uppskattades till minst 30 000 d. kmt. Vidare upptogs värdet av dekorationer och maskiner utan närmare specifikation till 12 000 d. kmt, medan förlorade möbler och hus-

geråd efter husgerådskammarens beräkning angavs till 25 762: 16 d. kmt. Utom icke närmare specificerade ”tapeter, bord och stolar i rummen” för 9 000 d. kmt upptog förteckningen en detaljerad uppräknings av diverse madrasser, bolstrar och täcken samt kläde till att täcka loger, bänkar och golv. Hovintendenten Rehn hade lämnat uppgift om förstörda teaterkläder för inalles 9 800 d. kmt. Dyrbarast var en komediklänning av vit satin, broderad med guld och ”schniller”⁴ och försedd med släp med en äkta guldfrans. Den värderades till 4 000 d. kmt, medan en tragediklänning, garnerad med äkta guldspetsar och fransar upptogs till 3 000 d. kmt. I övrigt märkes en dansösklänning och dansöskjol, ännu en kjol med tillhörande korsett av vit taft, garnerad med ”couleur de rose”, en grön amazonklänning av taft och en grön satinkappa med oäkta brodering och ett par långa byxor, en mansväst och en satinklänning, bägge av taft och garnerade. Slutligen värderades de uppbrunna musikinstrumenten, en silvertrumpet, ett par kopparpukor, en klavicymbal m. m. till 3 600 d. kmt. Inalles uppgick förlusterna till 141 162: 16 d. kmt.

Sedan undersökningen därmed var avslutad, inlämnade hovauditören till rätten sin slutplädering. Han fann däri, att Edberg ”igenom ovulig och vårdslöshet varit orsaken till den olyckliga eldsvådans början samt även orsaken till dess utvidgande förmedelst dess långsamma bortovaro och nyckelns gömmande”. Visserligen fanns också en rad förmildrande omständigheter, bl. a. Edbergs frivilliga bekännelse och hans långa tid i häkte. Men då icke blott kungen hade lidit en anseelig förlust utan även två människoliv gått till spillo, yrkade Christiernin, att Edberg måtte få umgälla, vad lagen i 24 kap. Byggningsbalken stadgade. Efter uppläsningen hade Edberg intet att invända utan bad endast ”om nåd, förskoning och tillgift, emedan vad han kunde ha felat ej vore uppsåtligt utan blott av förbiseende hänt”, varpå han avträdde. Rätten skulle därefter fatta sitt beslut, men innan så skedde inlämnade Christiernin ännu en handling, som i ett slag förändrade hela situationen. Det var ett brev från hovmarskalken baron Hans Gustaf Rålamb, vari denne meddelade rätten konungens nådiga vilja, att eftersom ”allt som igenom denna eldsvåda blivit förlorat, hörde Hans Maj:t enskilt till”, Erik Edberg skulle frikallas från allt straff. Rät-

³ I rättegångsprotokollet står ljusen, men det framgår av det följande, att kläderna avses.

⁴ fr. chenille, ett slags silkesnöre till broderier.

ten skulle dock först ge honom en allvarlig föreställning, vad straff han bort undergå, för att den kungl. nåden tydligen skulle framstå så mycket klarare "och lända honom till bättring och omvändelse för framtiden".

Slotts-rätten hade därmed fått sina händer bundna. I utslaget, som försiktigtvis först delgavs rådet för förhandsgodkännande, förklarade väl rätten, att Edberg måste anses skyldig till branden och den ansefliga skadan, "änkönt med visshet icke kunnat utrönas, på vad sätt elden enkanerligen lös kommit". Han borde därför likmätigt Byggningsabalkens 24 kap. 1 § med sin egen-dom ersätta den uppgivna skadan samt böta eller i brist av medel avtjäna det med arbete eller plikta med kroppen. Då emellertid Hans Kungl. Maj:t som ensam målsägande i fråga om skadan och böterna täckts efterskänka sin höga rätt och frikalla Edberg från straff, så blev han i den delen befriad. Men då två personer omkommit, måste rätten ändock döma Edberg att efter samma lagrum erlægga full mansbot för vardera eller tillsammans 600 d. smt samt i Lovö kyrka undergå en söndags uppenbar kyrkoplikt eller i brist på böter plikta med 28 dagars fängelse vid vatten och bröd.

Utslaget underställdes därefter åter rådets prövning men åtföljdes av ett missiv, vari rätten i stället för att försvara sin ståndpunkt uppräknade flera förmildrande omständigheter till Edbergs förmån, delvis de samma som Christiernin an-fört. Så påpekades, att ingen befallt Edberg att avlämna nyckeln till oljekammaren, och att redan före dennes tid lampan hade brukat lämnas brinnande i oljekammaren under pågående föreställning. Även hänvisades till Edbergs ungdom, ännu ej 18 år, och hans "under hela rannsakingen försporda blödiga sinnelag". Samtidigt inkom till rådet en nådeansökan från Erik Edbergs far vaktkarlen på Drottningholm Jakob Edberg.

Vid ärendets föredragning inför rådet inträffade ett nytt tidstypiskt intermezzo, som slotts-rätten med sin missivskrivelse möjligen avsett att bemöta. Justitiekanslern infann sig i rådkammaren, enär han hade erfarit, att i slotts-rättens dom in-

flutit konungens vilja, att Edberg skulle förskonas från straff. "Men som justitiekanslern ansett med Kungl. Maj:ts höghet mest enligt, att den nåd Kungl. Maj:t täcktes vederfaras Edberg, måtte i rådkammaren förklaras och ej i slotts-rätten", hade han anmält saken för konungen, som då likaledes funnit, att den kungl. nåden bort anstå till rådets prövning. Rådet, som ju förhandsgodkämt slotts-rättens utslag, måste ha känt ingripandet som en prickning men fann i de av slotts-rätten framförda förmildrande omständigheterna anledning att ytterligare minska Edbergs skuld och straff. Rådet uttalade, att det icke funnit det bestyrkt av rannsakingen, att elden kommit lös genom Edbergs förvällande eller att han skulle ha varit slarvigare med elden än sina föregångare. Det enda, som kunde läggas honom till last, var att han dröjt längre borta vid sitt kringelköp än han hade behövt, och att han haft nyckeln till oljekammaren med sig, vilket fördröjt tillträdet till eldhärden. Det lagrum som slotts-rätten åberopat och som avsåg dem, som av "vangömo" dvs. bristande vård vållade eldsvåda och att folk brann inne, ansåg rådet därför icke vara tillämpligt i detta fall utan nedsatte Edbergs straff till endast åtta dagars fängelse vid vatten och bröd på grund av hans oförsiktiga bortovaro längre än nödvändigt från komedihuset. Därmed hade rådet kringgått, att straffet lindrades som en följd av konungens nåd, alltså i all stillhet en konstitutionell demonstration. Slotts-rätten fick samtidigt en reprimand för att den i sitt utslag låtit konungens vilja inflyta, och justitiekanslern ombads bestyra, att passagen därom skulle utplånas ur slotts-rättens såväl dom som protokoll.⁵

Rådets utslag avkunnades den 17 november 1762. Vid den tiden hade planerna på en ny teaterbyggnad redan börjat diskuteras. Den byggnad av sten, som man väl under intryck av branden till en början tänkt sig, skulle dock aldrig komma till utförande.

⁵ Rådsprotokoll i justitieärenden 10 och 17 november 1762.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

MATYAS SZABO: *Herdar och husdjur. En etnologisk studie över Skandinaviens och Mellaneuropas beteskultur och vallningsorganisation.* Deutsches Ref. (Diss. Lund). Nordiska museets handlingar 73. Stockholm 1970. 386 s., ill. Pris ca kr 48:—.

Människans förhållande till husdjuren är ett viktigt forskningsområde inom den del av etnologien som med en från botaniken lånad term brukar kallas ekologi. I våra dagar har också beteskulturen och vallningens organisation kommit att på alldeles särskilt sätt stå i centrum för denna forskning, i den mån den berör den europeiska kontinenten. Föremålet för Mátyás Szabós doktorsavhandling *Herdar och husdjur* får därför anses ha stor aktualitet.

Inför förf:s avgränsning av ämnet kan väl en och annan fråga sig, om inte också andra sidor skulle ha förtjänat större uppmärksamhet, främst de sociala och de som sammanhänger med herdarnas allmänna livsföring. Kanske skulle i det sammanhanget trosföreställningar och folklig diktning ha funnit sin plats. Häremot kan utan tvivel invändas, att dessa ämnen redan blivit föremål för en viss behandling, i varje fall utanför vårt lands gränser. Så som Szabó lagt upp sin framställning, väsentligen näringsorganisatoriskt, hade de väl också varit svåra att samordna med det övriga stoffet. Redan det avsnitt i avhandlingen som kallas Herdeväsendets ergologi i Skandinavien och Mellanuropa har närmast karaktären av en i sig själv värdefull exkurs.

Man har inte svårt att se, när man läser avhandlingen, att det stora avsnitt som kallas Betesgång med mekaniska hjälpmedel är den kärna, kring vilken det övriga vuxit ut. Häremot är dock intet att invända och förf. har där fått tillfälle att visa att han behärskar även detaljanalysen av metoder och föremål. Vid detta avsnitt förtjänar särskilt framhållas att förf. genom studier i museer och arkiv både i Sverige och i utlandet, delvis rent av egen fältforskning, vidgat vår kunskap på åtskilliga områden.

Med vissa uteslutningar återger denna anmälan rec:s anförande som fakultetsopponent vid disputationen den 13 maj 1970.

Arbetet är disponerat i tre stora avdelningar, nämligen Boskapsskötselns etnologiska faktorer, Beteskulturen och Vallningsorganisationen. Dessa partier inramas av en kort metodisk inledning och en syntes, i vilken förf. sammanfattar resultaten av sin undersökning och ger oss sin syn på problemen. Dispositionen kan väl varken i sina huvuddrag eller beträffande underavdelningarna anses vara särskilt logisk i sin uppbyggnad men är onekligen ganska sinnrik och ger förf. möjlighet att få med vad han vill ha sagt.

Framställningen i bokens huvuddel är så detaljrik och upptar till diskussion så många frågor av delvis mycket kontroversiell natur att det här endast kan bli tal om att ägna ett urval närmare uppmärksamhet. Jag väljer därvid i stort sett att beröra problem av större räckvidd eller av mera metodiskt intresse.

Boskapsskötselns etnologiska faktorer

Under denna rubrik behandlas domestikationen, boskapsstocken, vården av husdjuren och produktionsinriktningen. När det gäller utgångsfåren säger förf. att han inte disponerar lika konkreta uppgifter från Sverige som om utgångshästarna (s. 23). Sådana finns dock och saknar inte intresse. När utgångsfåren på Gotland är begränsade dels till Fårö med angränsande remsa av fastlandet och dels till Storsudret i söder, har detta kunnat visas sammanhånga med det ringa antalet frostnätter under året i dessa bygder.¹ Det fåtal andra ställen där utgångsfår förekommer, beror säkert av samma omständighet. Beträffande hemfåren, som vintertid stallfodrades, påpekar förf. med rätta efter Wolfgang Jacobeit det egendomliga i att Sverige synes vara det första land i Europa som införde merinofåret, den ras som i så hög grad skulle komma att höja ullproduktionen både kvalitativt och kvantitativt. Han anför härvid årtalet 1723 och Jonas Alströmers namn men har inte observerat att sådana djur fanns på Johannishus redan 1695, trots att han känner och i annat sammanhang utnyttjat

¹ Ragnar Molin, Om fårbetet och betesmarkerna på Gotland i Svenska betes- och vallföreningens årsskrift 1933; jfr Rutger Sernander i Svenska Linnésällskapets årsskrift 22, 1939, s. 91 ff.

Dagny Torbrands avhandling.² Över huvud taget är förf.:s behandling av fåraveln otillfredsställande (s. 34). Hur det än förhöll sig i övrigt passar inte de ord som står att läsa här in på denna: "Medan boskapsskötsel under hela 1700-talet inte ansågs vara något som man behövde lära sig, och endast enstaka uppgifter visar några ståndspersoners intresse för rasens förbättring — — — ökar intresset vid 1800-talets inbrott." Jag behöver endast erinra om den omfattande schäferorganisation som den svenska statsmakten byggde upp från 1734 och som kom att äga bestånd nära nog hela frihetstiden ut. Inte minst genom de nitiska provinsialschäfrarna kom den att få verkningar runt om i landet. Det finns många intressanta skildringar av det livliga intresse dessa strävanden mötte både hos ståndspersoner och bönder. Även senare verkade kommerskollegium för att intresset för fåraveln hölls levande. Här om hade förf. kunnat lära mycket i en viktig källa som han inte tagit del av, nämligen Sven T. Kjellbergs stora avhandling Ull och ylle.³

Förf. har (s. 44) anført vad han kallar "den gamla principen att äng är åkers moder." Han anser att den "från början" innebar, "att avkastningen från ängen lämnade gödsel till åkern." Det kan löna sig att se hur denna för folkligt tänkesätt främmande tolkning uppkommit. Själva uttrycket, som onekligen låter ålderdomligt, synes från äldre tid vara känt endast genom ett enda belägg. Mitt i allehanda andra notater som inte ger någon säker lokalisering, skriver Johannes Bureus i sin märkliga anteckningsbok Sumlen från omkring 1600 orden "ängen åkers modher".⁴ Den som kommit på att tolka detta i likhet med förf. synes vara lantbruksskriftställaren J. B. Juhlin-Dannfelt.⁵ Det naturliga är givetvis att tolka talesättet så, att det var ängen som i första hand togs upp till åker.

² Johannishus fideikommiss intill 1735, 1963, s. 336 ff. — Inte heller Ellen Olsen Madsen i hennes instruktiva skiss över ordet Merinos etymologi (Runer og Rids. Festskrift til Lis Jacobsen 29. Januar 1952, s. 55 ff) känner någon tidigare sådan import. Källan synes här och eljest vara soken Claes Alströmers presidietal i Vetenskapsakademien 1770.

³ Ull och ylle. Bidrag till den svenska yllemanufakturens historia, 1943.

⁴ Sumlen ed. 1886, s. 325.

⁵ I Lantmannens uppslagsbok 1923, här anf. efter SAOB under Moder.

När det gäller naturomständigheternas betydelse för boskapsskötselns utveckling lägger man märke till att förf. trotsvisst går in för Hasunds teori från 1926, att klimatförändringen vid övergången till järnåldern skulle ha drabbat boskapsskötseln mycket hårdare än åkerbruket. Nedgången i genomsnittstemperaturen skulle bl. a. ha medfört innefodring av husdjuren och byggandet av vinterhus för dem. Resultaten av de senare årens arkeologiska forskning har emellertid visat att förhållandena är mycket mera komplicerade och att Hasund betraktade den norska utvecklingen alltför isolerat. De båda ledande yngre norska forskarna på detta område Anders Hagen och Sverre Marstrander är ense om att utvecklingen bör tolkas så, att man vid denna tid tog upp även hos oss vad som sedan länge varit vanligt ute i Europa: fasta hus för folk och få, innefodring av storboskapen och större åkrar liggande kring själva gårdsplatsen.⁶ Den nogranne läsaren kan finna att inte heller förf. är främmande för en sådan syn, i det att han hänvisar till bebyggelsen vid Ezinge vid Groningen, där ju ingen klimatförsämring veterligen inträffat (s. 46).

När förf. anför Adam av Bremen för att betona boskapsskötselns stora betydelse på Jylland (s. 48) hade det legat nära till hands att erinra om det äldsta likartade vittnesbördet från Skåne, nämligen av sändebuden till ärkebiskop Asker i Lund 1128: "De [skåningarna] vinnlägga sig om jakt och fiske samt boskapsskötsel. Håri består hela deras rikedom, ty av jordbruk existerar där blott litet."⁷

P. V. Glob har sammanställt de danska veterinärernas studier över koboltbrist hos nötkreatur under krigets avstängningsår med vissa egenheter i förhistorisk bebyggelse på Jylland. När förf. refererar till denna teori och betecknar denna bristsjukdom, som med ett dialektalt namn heter "vosk", som den på andra håll okända husdjursjukdomen (s. 49), är detta felaktigt. I själva verket är det samma sjukdom som på svenska heter skravelsjuka. Detta är emellertid en föga distinkt term som brukas om en hel del besläktade sjukdomsfenomen, som anses kunna ha olika orsaker. I regel gäller det brist på kolhydrater,

⁶ Marstrander i anm. av Anders Hagen, Vårt folks historie 1, i [Norsk] Hist. Tidskr. 42, 1963, s. 147 f.

⁷ Här anf. efter C. G. Weibull, Skånska jordbrukets historia, 1923, s. 47.

men mineralfattig kost kan ge liknande verkningar. Hela frågan är mycket komplicerad och Globs teori ännu så länge snarast att betrakta som ett hugskott.⁸

Ett egendomligt yttrande faller förf. i samband med produktionsinriktningen: "Mycket litet vet man om fårhandel för köttkonsumtion. Uppgifterna är knapphändiga och man kan anta, att städerna själva svarade för invånarnas behov av fårkött" (s. 55). Men export av fårkött, insaltat i tunnor, är känd från det medeltida Gotland liksom från 1400-talets Island.⁹ Från en senare tid har jag antecknat och publicerat uppgiften att genom de tre tullportarna i Visby under fyra månader 1703 infördes närmare 1 800 får för borgarnas räkning.¹⁰ Större delen av en sådan kvantitet måste ha varit avsedd för export. Att hålla får i städerna har varit föga rationellt och har nog förekommit endast i begränsad utsträckning. Helt annorlunda förhöll det sig med svinen. När förf. s. 53, not 103 talar om att vissa yrkesgrupper "gynnades" med rätten att hålla detta djur, nämligen till större antal än som gick åt i det egna hushållet, beror detta inte på en tillfällighet — det gällde mjölnare, bagare, bryggare och krögare, som alla fick det erforderliga fodret som biprodukt till sina näringsgrenar. — Apropå svin ser man med ett leende Hitlers Reichsbauernführer återopas som "den tyske forskaren Darré" (s. 58, not 322). Det behöver inte sägas, att hans uttalande om svinskötselns som ett slags germanskt ledfossil saknar allt vetenskapligt värde.

Förf. säger s. 62: "Getskinnet användes framför allt som vattenbehållare men även som behållare för proviant, något som bidragit till intensifieringen av getskötsel". Någon användning av skinn för förvaring av flytande varor är inte känd från Nordeuropa och för andra varor kunde man använda vad slags skinn som helst.

Beteskulturen

Om detta parti i avhandlingen kan sägas, att förf. i rätt stora svep berör en mängd frågor som var för sig skulle kunna göras till föremål för

utförlig diskussion. Mot framställningen av svedjandet som i första hand inriktat på betesförbättring har jag intet att invända, även om man kan tvivla på en sådan detalj som att det i Hamnerdals socken i Jämtland var vallkullans uppgift att svedja (s. 68). Svedjandets teknik var förhållandevis invecklad och kunde inte utövas av en enstaka person. Ibland uttalar sig förf. alltför generaliserande och tvärsäkert. När han anser att det odlingssystem med "äckror" som han känner från Frostatingslagen inte var vanligt — "i varje fall inte efter medeltiden", (s. 72 f), kan det vara av intresse att veta att både metod och namn var i bruk i Västsverige, t. ex. på södra Dal, in på detta århundrade. Likaledes har hans uttalande om de inhägnade betesfällorna fått en egendomlig utformning. Han menar att de under tidig medeltid skulle vara särskilt utmärkande för Island, medan man i Sverige och Danmark mera skulle ha tytt sig till inägbetena (s. 74). Detta är knappast med verkligheten överensstämmande och i varje fall för schematiskt uttryckt. Mycket egendomlig är också den under återopande av Gulatingslagen och Frostatingslagen framförda tanken, att "betesrätten var fri under medeltiden genom bestämmelsen att varje enskild får lägga sig till med så stor allmänning som man kunde kasta sin skära" (s. 78). Även med hjälp av Lars Reintons framställning i Kulturhistoriskt leksikon, till vilken hänvisas och där jag inte kan finna något liknande, är det mig omöjligt att utläsa vad förf. menar.

Med rätta betonar förf. i olika sammanhang den stora roll som våra talrika öar och holmar spelat för betesgången. Skydd gavs här mot rovdjuren och man behövde inte anlita vallhjon eller, i varje fall när det gällde mindre öar, uppföra stängsel mot odlade ägor (s. 70). Han anför också belysande uppgifter i de medeltida lagarna och andra källor. Det förvånar mig endast att han inte i detta sammanhang också berör en inte helt osannolik hypotes som för många år sedan framfördes av slavisten Richard Ekblom, nämligen att en passus i den arabiske geografen Muhamed asch-Scharif Idrisis kommentar till hans berömda världskarta från 1100-talets mitt skulle avhandla sådan fäbodliknande betesgång på öar. Ekblom finner att Idrisis uppgift om en av de åländska ögrupperna lättast låter sig förklaras om den användes som betesmark för boskap, "welches im Sommer dorthin gebracht wurde und nach nordischer Sitte von Weibern begleitet war,

⁸ Se t. ex. Nils Lagerlöf, Husdjurens vanligaste sjukdomar, 1943, s. 147 ff.

⁹ [Norsk] Historisk Tidskrift 34, 1546—48, s. 672.

¹⁰ G. Berg i Boken om Gotland 1, 1945, s. 383.

während die Männer die Feldwirtschaft auf dem Hauptlande besorgen".¹¹

När det gäller skildringen av beteskulturen i allmänhet skulle framställningen antagligen ha vunnit i klarhet om förf. mera systematiskt ägnat någon uppmärksamhet åt den juridiska doktrinen. Endast mycket långsamt mjukades den medeltida traditionen upp att det var jordägarens skyldighet att hålla boskapen från skadegörelse på den odlade marken. Om denna hägnadsskyldighet eller som det numera heter stängselskyldighet finnes särskilt från 1800-talet värdefulla utredningar som på ett intressant sätt belyser rättssedvänjorna.¹²

Jag anser mig inte kompetent att bedöma förf:s s. 91 djärvt framförda påstående att "den högtutvecklade betescirkulationen i Dalarna delvis kan sättas i samband med de första skogsavverkningarna". I en not tillägges: "Genom skogsbetenas minskning blev deras rationella utnyttjande aktuellt". Emellertid torde detta grunda sig på ren spekulering. Det är av intresse att konstatera att en forskare som E. A. Virtanen anser att "gässlorna", de fastställda betesgångarna ut från själva fåbodplatsen, i allt är att jämföra med de snarstigar som kännetecknar den gamla folkliga jakten och som vi väl känner också från vårt land.¹³ Både snarstigarna och gässlorna är säkert urgamla.

Förf. uppger s. 91 att "några studier över rovdjurens betydelse och inverkan på vallgången inte har gjorts." Om detta är sant för Sveriges del gäller det i varje fall inte Norge, där hithörande frågor ägnats åtskillig uppmärksamhet, naturligt nog eftersom de där fortfarande är helt aktuella. Jag vill särskilt hänvisa till Svein Myrbergets undersökning Bjørn og sau i Hedmark.¹⁴ Under åren 1953—65 dräptes i ett enda herred — man talar i Norge om herred, inte som förf. ibland gör om sogn — 267 får av björn och det är förhållandevis stora belopp som utgår i ersättning till ägarna från den statliga stödfonden. I vissa bygder uppgår förlusten till ca 1 % av be-

ståndet. För vargskadornas del har förf. sammanställt en del sporadiska uppgifter från olika delar av Sverige. Han har emellertid missat huvudkällan i detta sammanhang, nämligen Einar Lönnbergs skrift *Bidrag till vargens historia i Sverige* (1934) med bl. a. en detaljerad tabell över antalet fällda vargar i de olika länen under åren 1827—1931. Man kan därav lätt se att det 1827—39 i hela landet dödades 6 790 vargar, medan antalet 1850—59 var omkring 1 500, varvid emellertid är att märka, att nedgången i första hand gäller de södra delarna av landet.

Det innehållsrika avsnittet som kallas Betesgång med mekaniska hjälpmedel blev vid disputationstillfället föremål för granskning av förf.:s egen opponent museumsinspektören Ole Højrup, som kommer att på annan plats redogöra för sina invändningar. För egen del skall jag därför endast upptaga några få frågor av speciellt svenskt intresse till behandling. För mig är det gåtfullt, varför förf. i samband med tjudringen av betande djur uraktlåt att ta hänsyn till Gunnar Hobrohs viktiga undersökning *En ålderdomlig grimma och dess anförvanter* (s. 115).¹⁵ Den ger vida perspektiv och dess resultat torde fortfarande stå sig, även om en del nytt material senare framkommit. I fråga om nickhållningen, där även andra raffinerade metoder än dem förf. beskriver varit i bruk, hade det kunnat vara motiverat att uppmärksamma den juridiska sidan av saken. 1944 blev en bonde i Solberga sn, Bohuslän, av Svea hovrätt frikänd från djurplågeri på grund av nickhållning tre år tidigare av en häst. Han hade följt på orten gängse sed, men det fanns också särskilda omständigheter som man tog hänsyn till: närheten till allmän väg, det lilla betesområdet etc.¹⁶

Kort tid därefter trädde en ny djurskyddslag i kraft, som bl. a. har följande föreskrift: "Djur må icke hållas bundet eller tjudrat på ett för djuret plågsamt sätt eller så att det icke kan få behövlig vila". I kampanjen för denna lagbestämmelse pekade Svenska Allmänna Djurskyddsföreningen speciellt på det redskap som förf. kallar hoppålla (s. 153). Det spännes alltså mellan hästens framfötter och verkar så att han inte kan gå utan måste hoppa eller kasta sig fram. Hållan med dess band av vidjor eller rep åstadkommer också lätt skavsår på benen. Detta till-

¹¹ Namn och bygd 19, 1931, s. 53 ff.

¹² Det senaste är Betänkande med förslag till lag om ägofred, avgivet 1928 (SOU 1928: 24). Jfr också om ändring av 5 § i förordningen 21/12 1857 om ägas fredande emot skada av annans hemdjur samt om stängselskyldighet, Nytt juridiskt arkiv 2, 1923, s. 473.

¹³ Virtanen i *Studia Fennica* 4, 1940, s. 283 ff.

¹⁴ *Naturen* 92, 1968, s. 67 ff.

¹⁵ Rtg 1946, s. 25 ff.

¹⁶ Rättsfallet refererat i *Svensk Juristtidning* 29, 1944, Rättsfallen s. 12 f.

vägagångssätt som särskilt brukats på sina håll i västra Dalarna, Härjedalen och Jämtland, torde sedan dess ha minskat. Huruvida så även är fallet med hållningen av får på Gotland och Öland synes oviss.

Hästhållan kallas s. 139 för Idre-hälla, även om förf. är tveksam om det här gäller samma redskapstyp. Där meddelas också att termen för att förse hästen med hälla i Dalarna är "elda" och att denna "är belagd från mitten av 1800-talet". (s. 153) Det synes inte stå klart för förf. att *elda* är det dialektala ordet för hälla med vanligt h-bortfall och det fornsvenska -ld- bevarat. Men samma redskap kallas också i nordligaste Dalarna, i Härjedalen, Jämtland och Sör-Tröndelag för S:t Olofs hälla (s. 153 f). Beträffande ursprunget till detta namn hänvisar förf. till en gissning av en kyrkoherde, att det skulle grunda sig på att resande förbönder sett "en sådan trälj vriden av järn på dörren i Trondhjems domkyrka". Härmed måste, så vitt jag förstår, avses de båda ringar som hör till ett medeltida draglås av gängse typ, kanske i första hand det till den s. k. biskopsportalen till högkoret. Här och på andra håll är dock den ena ringen större än den andra. Det synes helt uteslutet att denna förklaring är riktig. Sannolikt har hållan trots allt, såsom Erik Modin tror, haft något slags magisk betydelse. Man kan jämföra Johannes Skars meddelande från Setesdal om de skyddsåtgärder som vidtogs mot Oskoreien vid jultid: "Så brände de krut på hästryggen och band dem med *Stefanspenila* (ett slags vidjeringar med en särskild knut, Stefansbragd). Över dörren högg de in en yxa och inne i stallet satte de upp en *Sigmunssvipe*", varmed menades en markvast.¹⁷

Om hästkroken säger förf. (s. 161) att den har gammal tradition i Finland, där den "år 1450 omtalas i landslagen som föreskrev att det [redskapet] skulle användas under arbetet på åkrarna". Den s. k. Kristofers landslag, stadfäst 1442, gällde ju för hela riket. Vad förf. åsyftar är emellertid ett tillägg, ett aditament till en finsk översättning av lagen, daterat 1548 — på den angivna sidan som upptar en del av Särämålsbalken finnes emellertid intet relevant i detta sammanhang — utgåvan saknas f. ö. i förf.:s källförteckning. Sidangivelsen skall i stället vara s. 65, där i 9 kap. Bygningabalken som ett alternativ

till de svenska handskrifternas källa anges "krok om halsen". Själva dokumentet är f. ö. en 1600-talsavskrift av lagen och längre tillbaka har belägget alltså ingen bärkraft. Tanken att kroken skulle "användas under arbetet på åkrarna" är dessutom en smula valhant uttryckt.

Större skäl hade förf. haft att diskutera ett annat ställe i en annan svensk laghandskrift som anses vara tillkommen i Finland, närmare bestämt i Nådendals kloster i Åbo-trakten. Det gäller en initialbild i den s. k. Codex Kalmar i Kungl. Bibl. i Stockholm från 1400-talets förra hälft eller kanske snarare med Schlyter från omkr. 1450. Man ser på den vad Ernst Klein i en populär framställning kallar "en stackars ko, som fastnat på en gårdsgårdsstör".¹⁸ Så vitt jag förstår måste det här röra sig om ett sådant hinderok som förf. med många goda bilder behandlar s. 150 ff. Detta redskap skulle då ha vida äldre anor än vad förf. tänker sig och inte från början sammanhänga med bruket av trådstängsel.

S. 163 f. uttalar sig förf. om de skjul eller som han kallar det fjäl som i vissa fall sattes framför ögonen på kor och tjurar. Han känner denna metod från Hälsingelagen, men säger: "Alla övriga belägg kommer från senare källor". Detta är emellertid inte tuktigt, i det att just från Hälsingland Olov Broman skriver med minnen från 1680-talet: "Så var dock en min faders gamla och store Tjuroxe så grymstarcker; och därjämte folkilsken så at et spiäll eller bråde måste hängias för hans ögon".¹⁹

Åtskilligt skulle även från svensk sida vara att tillägga till förf.:s framställning om de metoder för att begränsa betesdjurens rörelseförmåga som arbetar med avskärande av en eller annan sena i klövarna, i bakbenen eller i svansen — "stjärten" på killingen som den av förf. kallas s. 167! Behandlingen hade kunnat bli åtskilligt mera distinkt, om hänsyn härvid hade tagits till djurens anatomi. Även jag anser emellertid som förf. att det är ganska tveksamt om metodens användning inom jakten är det ursprungliga, så som Béla Gunda menar.

¹⁸ Bilder ur Sveriges historia 1, 1931, s. 220 (med återgivande av bilden). Om handskriftens härkomst Kustaa Vilku i Kulturhistorisk årsbok 1933. Bildernas placering i handskriften ger som bekant ingen ledning vid tolkningen av deras innehåll.

¹⁹ Glysisvallur 3, s. 240.

¹⁷ Gamalt av Saetesdal 1, 1961, s. 403 och 2, 1961, s. 339.

Vallningsorganisationen

Ett utförligt avsnitt i avhandlingen behandlar vallningsorganisationen. Även om det inte varit förf.:s mening att mera ingående skildra fåbodväsendets karaktär och historia, har han givetvis inte kunnat undgå att komma in på hithörande problem. Trots att mycket skrivits om de skandinaviska fåbodarna på senare tid — även med anspråk på vetenskaplighet — återstår här oändligt mycket att göra, framför allt av kritisk genomlysning. Man får vara glad att förf. inte svalt Lars Reintons tankegångar att denna näringsform skulle ha anor från neolitisk tid (s. 48). Den inre motsättningen i Reintons resonemang kommer ju också klart till synes s. 181, där det med angivande av honom som auktoritet sägs att "det klassiska säterbruket — — — med stor sannolikhet utvecklats från gårdsbruket". Däremot utgår förf. från att John Frödings naturvetenskapliga tolkning av fåbodbebyggelsen är något att bygga på. Det tar sig uttryck t. ex. i urskiljandet av något denne kallar edafiska fåbodar, till skillnad från de nordsvenska fåbodarna, som skulle ha klimatiska faktorer att tacka för sin uppkomst (s. 182). Så länge man inte fixerat termen fåbod till en viss betydelse och över huvud bringat reda i terminologien, kan dessa företeelser föranleda vilka spekulationer som helst. För Fröding var ju t. o. m. svinbetet i Trögden att betrakta som en fåbod! Vad förf. beträffar kan man tro att han uppfattar "Tröghbolagen" som en författning, medan det här är fråga om *ett* lag ("Tröghbolagens detaljerade bestämmelser — — —", s. 83).

Värdefullast i detta avsnitt är behandlingen av de manliga och kvinnliga vallhjonerna, ett gammalt diskussionsämne inom hithörande forskning. Förf. anför här åtskilligt nytt och värdefullt material och anlägger även många kloka synpunkter. Särskilt är betonanudet av hur den kvinnliga arbetskraften intimt hör samman med hela organisationen av näringslivet ett beaktansvärt bidrag till lösningen av dessa problem. Jag är helt ense med förf. att betydelsen av 1686 års förordning och den tämligen verklighetsfrämmande kyrkliga propagandan för bekämpning av tidelagsbrotten är våldsamt överskattad. Kanske kan emellertid, som förf. efter Gabriel Nikander antyder, den akuta bristen på manlig arbetskraft, särskilt i samband med utskrivningarna, ha spelat en större roll än man hittills trott (s. 209). När det gäller att bedöma huruvida det i senare tid vanliga systemet

med huvudsakligen kvinnlig arbetskraft i fåbodarna är gammalt, kommer man emellertid inte ifrån den maskulina terminologien i sammanhanget: gätkarl, gässelkarl, herdkarl etc. Det finns f. ö. ännu flera än vad förf. anför; så hette fåbodkullan i Transtrand enligt Hülphers "gät-tare" och i Västerdalarna var också "höle" d. v. s. herde vanligt (Ola Bannbers). Förf. avfärdar dem med lätt hand och säger att de inte kan tillmätas större beviskraft (s. 210). Emellertid rör det sig här om Sveriges ålderdomligaste bygder och det är därför bäst att hålla alla möjligheter öppna. En mera energisk insamling av äldre språkligt material från ett vidare område är likväl en nödvändig förutsättning i detta sammanhang. Ordet "hördräng" är inte så ovanligt i medeltidshandlingar från mellersta Sverige. Bara som exempel, nämner jag Matts Hördräng i Åkers h:d, Sörmland, omtalad 1437, och Nils Hördräng i Vifolka härad, Östergötland 1441.²⁰ Hela fåbodväsendets sannolikt relativt sena uppkomst spelar i detta sammanhang stor roll. Medeltida uppgifter saknas ju nästan helt och det är också svårt att förstå dess ställning i det ekonomiska systemet, så länge ingen egentlig avsättning fanns för produkterna utom i det egna hushållet.

Herdelivets föremålsbestånd

Beträffande avsnittet om Vallningsorganisationen skall jag i övrigt begränsa mig till några ord om de musikinstrument, i första hand luren och hornet, som hörde till herdens urgamla attribut. Deras karaktär av statussymbol och deras ställning inom ikonografien, särskilt beträffande episoderna i samband med Kristi födelse, har säkerligen påverkat och bidragit att vidmakthålla deras allmänna utbredning. Emellertid låg givetvis bakom detta en verklighet av både rationell och magisk art. Den vårliga musiken var till för att visa att betesmarken togs i bruk och även fortsättningsvis var det angeläget att genom manifesterad närvaro styrka den åtminstone temporära besittningsrätten till betesområdena, både mot vildjuren och mot mera imaginära varelser. Detta hade nog kunnat komma bättre fram i förf.:s utredning. Han hade också kunnat ha glädje av att ta del av K. Rob. Wikmans vägledande framställning i uppsatsen Folklig vidskepelse i för-

²⁰ Sven Tunberg, Register, nr 548 a och 1434-38.

nuftets århundrade.²¹ Men det bör betonas att liknande förutsättningar gällde för ett annat slags musikytring, som jag inte ser att förf. berört alls, nämligen det dalsländska "lålandet" och den värmländska "kulningen" — en motsvarighet till Tyrolens jodling — som Carl-Allan Moberg ägnat en så fångslande undersökning i uppsatsen *Om vallåtar*.²² Den bär som undertitel *En studie i de svenska fåbodarnas musikaliska organisation* och hade även i övrigt kunnat vara av värde för förf. att känna.

Till musikinstrumenten återkommer förf. i det avslutande kapitlet *Herdeväsendets ergologi* i Skandinavien och Mellaneuropa, där också skälorna kommer in i bilden. Här drages plötsligt även mera irrationella faktorer. Förf. anför nämligen K. Löbers så vitt jag förstår redan språkligt sett omöjliga teori om att termen *Eisschelle* skulle ha något med ett ahd. 'eise' att göra. Det skulle betyda skräck- och spökgestalt! Konstigare än en järmskälla är det nog inte! Även ringstavarna är med och mina äldre framställningar om dem utnyttjade. De skall, hoppas jag, snart ersättas av en ny och fylligare sådan. Jag nöjer mig här med att påpeka att staven från Sidensjö i Ångermanland, förvarad i Nordiska museet och avbildad fig. 104, i själva verket är en lapsk körstav — den kallades enligt uppgift vid förvärvet för "lappiska" och har alltså kvarlämnats av någon av de i dessa trakter inte sällan gästade lappfamiljerna. Den saknar alltså relevans i sammanhanget. Uppgiften att ringstaven "sporadiskt" förekommer i Norge är grundlös, trots allt vad där står i Kulturhistoriskt leksikon. Man kan inte bygga något på att Johannes Skar en gång sett i ett fåhus ett slags skrammeltyg av järnringar som man uppgav hade använts för att skrämja bort vilddjuren med! Andra viktiga instrument tillhörande herdeväsendets ergologi, såsom t. ex. märrskärnan, är så vitt jag ser helt utelämnade i denna framställning.

Jag har redan inledningsvis antytt, att kapitlet om *Herdeväsendets ergologi* har en delvis annan karaktär än avhandlingen i övrigt. Kanske kan man också säga att förf. där sett sig manad att uppta alltför många företeelser till behandling, vilket medfört att alltför litet blivit sagt om varje behandlad fråga. Man kan, för att endast nämna

ett exempel, se det på en sådan detalj som omnämmandet av slekevaskan eller saltvaskan (s. 229). Det mycket intressanta problemet, hur valaren under primitiva förhållanden förstod att leda hjorden till de lämpliga betesplatserna, något som dock var hans huvudsakliga uppgift, avfärdas här med ett par intetsägande rader, där det säges att vad som fanns i väskan "fungerar som hjälpmedel på kvällarna, när djuren skulle samlas." Redan Linné talar om att "dalkarlen gör sit sleke af Salt och Barkmiöl, med hwilket han låckar Boskapen til sig och hwart han wil i Skogen."²³ Men också andra ingredienser ingick, växlande på olika trakter, såsom skvattram och rötter av starkt doftande växter. Ett grundmaterial var ofta blålera, som gjorde givan drygare. Man kunde naturligtvis använda andra metoder med samma syfte, såsom framgår redan av en förtjusande passus i Heliga Birgittas uppenbarelser, där det heter: "Vidare vill jag, att du skall veta, att biskopen, emedan han har en fåraherdes ämbete, skall hava en blomsterkvast under sina armar, en sådan, vars vällykt från när och fjärran lockar fåren att glada springa dit."²⁴

Förf. ger sig i detta kapitel in på avsnitt, som han knappast behärskar och där han endast känner till någon del av ett omfattande material. Detta gäller t. ex. herdedräkten. Jag vill bara peka på att han inte skiljer mellan karpus och kapuschong, av vilka endast den senare enligt gängse terminologi är fastsydd med kroppsplaget (s. 304 f). Beträffande de egenartade regnkapporna av strå synes förf. inte känna till den nyare litteraturen: Leopold Schmidt (1938), Olbrich (1941), Sigvald Linné (1944 — i den svenska tidskriften *Ethnos*), Ulrich Steinmann (1964) m. fl.

*

Jag skall emellertid inte längre fortsätta denna sakliga genomgång utan ägna någon uppmärksamhet åt den yttre form, i vilken avhandlingen framträder. Tryckfelet är kanske inte fler än vanligt i detta slag av publikationer och i regel inte till allvarlig olägenhet. Jag har antecknat ett 40-tal. Ibland har namnen kommit att bli orik-

²¹ Budkavlen 39, 1960, s. 87 ff.

²² Svensk tidskrift för musikforskning 37, 1955 s. 23.

²³ Öländska och Gotländska resa 1741, s. 337 f.

²⁴ Heliga Birgittas Uppenbarelser, ed. Lundén, 1, 1957, s. 286.

tigt stavade i texten, medan de är riktigt återgivna i litteraturförteckningen, som på det hela taget synes vara omsorgsfullt utarbetad. Ett och annat saknas dock som redan påpekats, fastän det återopas i texten. Hargs berömda byordning uppges s. 82 vara publicerad i *Fataburen* 1897, medan det riktigt på s. 112 anges vara i Meddelanden från Nordiska museet. Viktigare är några ställen, där felen snarast får betraktas som stående mitt emellan sakfel och skriv- eller tryckfel. Hit hör t. ex. när det tyska *Stute* s. 196 råkat bli stutar, när det s. 142 står att de risflätade gårderna hör hemma i de nord- och mellansvenska — i stället för skånska — byordningarna etc. Väl också *Fettmilch* för tätmjök s. 320! Språkformen är eljest förvånande korrekt och endast sällan finner man direkt osvenska vändningar. Irriterande för en svensk läsare är emellertid pluralformen "fän", som kommer till flitig användning: småfän, fjäderfän, herdefän!

Bildmaterialet är instruktivt och utvalt med omsorg. Fig. 15 på s. 115 borde enligt vanliga begrepp ha reproducerats i omvänt läge. Apropå bilder har hovmålaren Pehr Hörberg råkat ut för ödet att omväxlande bli kallad bondemålare och allmogemålare (t. ex. s. 188 och 197). Det är många svenska konstnärer som likt honom har kommit ur bondemiljö. Han var dock skolad vid konstakademien och fick en vacker levnadsteckning efter sin död 1816 av konstkännaren Per Daniel Amadeus Atterbom.

Efter att ha ägnat någon uppmärksamhet åt vad en annan nyromantisk lärd skald Adolf Törneros så uttrycksfullt kallade "plockfink", vill jag nu gärna sammanfattningsvis säga, att Mátyás Szabós avhandling vittnar om en stor ambition, ett energiskt och omfattande arbete och en betydande lärdom. Att ämnet kanske är alltför omfattande för att behandlas i denna form minskar inte aktningen för den som vågat försöket. Särskilt tillfredsställande och givande är att de skandinaviska företeelserna konsekvent ses mot den allmän-europeiska bakgrunden. Härmed följer att mycket av vad som säges i avhandlingen säkert kommer att bli föremål för fortsatt diskussion. Författaren bör se med glädje på detta, eftersom diskussionen är själva livskraften för vetenskaplig forskning, det syre som kommer lågan att hålla sig brinnande. Även av denna anledning är Mátyás Szabó att lyckönska till vad han utfört med denna grundläggande framställning.

Gösta Berg

JÓZSEF SZABADFALVI: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon* [Den extensiva boskapsskötseln i Ungern]. *Műveltség és Hagomány. Studia ethnographica Hungariæ et centralis ac orientalis Europæ XII.* Debrecen 1970. 231 s.

Ämnet för den här recenserade boken har sysselsatt flera discipliner i Ungern sedan sekelskiftet. Historiker, språkmän, arkeologer och framförallt etnologer har deltagit i forskningarna kring den ungerska "nomadismen". Bakgrunden till detta livliga intresse är framförallt problemen kring ungramas äldsta historia: i vilken grad var ungarerna ett nomadfolk vid tiden för ankomsten till det nuvarande landet för 1000 år sedan? Bland de rikligt inflytande bidragen har folklivsforskningen representerats i allt ökande takt med sammanställningar av belysande material samlat från fältet. Detta visar framförallt herdelivet i dess skilda utformning i landets olika delar, dock främst på Storslätten i de mellersta och östliga delarna. En nomadliknande livsföring har ju funnits i dessa trakter ända fram till sekelskiftet. Etnologen Szabadfalvi, som uppföljt den tidigare forskningen och förstärkt sitt kunnande genom flitigt fältarbete, har funnit tiden vara inne för en översikt av de hittills gjorda undersökningarna rörande "nomadkomplexet". Främst gestaltar sig detta genom sättet att hålla, stalla, fodra och vårda husdjuren i det s. k. utgångssystemet. Anledningen till tillkomsten av ovan nämnda arbete är de nya kraven på forskning kring den materiella kulturens (dvs. de lantliga näringarnas) historia i jämförelse med de tidiga, ofta på morfologi byggda spekulationerna.

Kärnpunkten i Szabadfalvis arbete är följande: hur skall man tolka alla de "nomadiska" dragen i boskapsskötseln och herdarnas livsföring som man finner i stort sett under hela 1800-talet i Ungern. Enligt en hypotes, som har vunnit gehör bland etnologerna från 20-talet, var folket självfallet nomadfolk vid och en tid efter ankomsten till Ungern, men under de följande århundradena omformade de sitt ekonomiska liv och assimilerade det allmän-europeiska lantbruksystemet. Både jordbruket och boskapsskötseln ingick i ett system som avancerade till det intensiva bruket. Så kom, från mitten av 1500-talet, de turkiska erövrarna och deras 150-åriga herravälde förändrade hela livsföringen i de ockuperade områdena. Den blomstrande medeltida bykulturen för-

svann helt, befolkningen sökte sig till de mera skyddade och ofta privilegierade stora agrarstäderna. På så sätt tillkomna milsvida "utmarker" kunde endast utnyttjas för extensiv boskapsskötsel. Denna form av "nomadism", som behölls långt efter att landet befriades från turkarna, är att betrakta som ett slags "sekundär primitivitet", tillkommen under speciella omständigheter, som icke kan leda tillbaka till den ursprungliga nomadismen som enligt källorna existerade under medeltiden.

Den andra hypotesen, som också Szabadfalvi ansluter sig till, framhåller en direkt kontinuitet i extensiviteten från landnámstiden till 1800-talet eller, i sina reminiscenser, intill vår tid. Förf. hänvisar till de västeuropeiska bondekulturererna där den intensiva boskapsskötseln mer eller mindre är en produkt av de sista 200 årens utveckling. Drivkraften bakom denna process var gemensam både i Öst- och Västeuropa. Förf. har dragit fram tre företeelser för att pröva sina teser rörande kontinuiteten i den extensiva boskapsskötseln. Dessa utgör de sakfrågor som Szabadfalvi sysselsätter sig med i sin bok. Ett kapitel behandlar de olika naturliga och av människor byggda vind- och väderskydden som utgångsboskapen begagnade sig av under vintertid. Det är frågan om terrängformationer och skogar som skyddar djuren. Dessa är gemensamma för alla former av djurhållningen. Extensiviteten karakteriseras främst av i olika formationer ställda vindskärmar (ofta byggda av vass) som djuren sökte sig till för de isiga vindarna. Hithörande byggnadsverk är också olika taklösa inhägnader för djurens instängning. Språkliga bevis talar för deras existens under 1000 år. Ett annat kapitel ägnas åt utfodringens relation till extensiviteten. Här visar förf. fram nytt material. Den klassiska formen av den extensiva boskapsskötseln vilar på tillgången av naturligt foder. Detta innebär att djuren efter sommarhalvårets lättillgängliga betesmarker drevs till olika vinterbeten i skogar och i sumpmarker där vegetationen ofta medvetet inte tillvaratogs under sommaren. Bland skogens olika produkter spelade ollonen en vida större roll i dessa bredgrader än t. ex. i södra Skandinavien genom att förutom svin deltog även samtliga andra husdjur i ollonbetet. Man kan tala om en "passiv vinterutfodring" där boskapen tillvaratog "det oslagna höet". Dock ingick det slagna höet också i detta system. Intensiv boskapsskötsel i egentlig mening kan man

tala om först efter vallodlingens tillkomst — hävdar förf. Ytterligare ett kriterium, Szabadfalvis tredje bevis, för extensiviteten är migrationens olika former. Där finner man den s. k. fodemigrationen som har uppmärksamats överallt i Europa, bl. a. i Sverige. Bland betesmigrationserna var fårjordarnas vandring den vanligaste.

Det problemkomplex som förf. berör är mycket stort både lokalt och allmänt. Szabadfalvis utgångspunkt för kontinuitetsläran inom den extensiva boskapsskötseln är i stort sett avhängig av begreppet extensivitet. Det är ju tänjbart. Såsom han uppfattar det har han rätt i kontinuiteten. Läger man däremot en annan innebörd i ordet extensivitet så kommer man ovillkorligen till andra slutsatser. Han bygger på sambandet mellan öst och väst i den europeiska intensivitetens tillkomst. Detta bör understrykas i mycket högre grad än han har gjort. Det finns åtskilligt mer att hämta som faktiskt skulle förstärka hans konstruktion. Att ta till Asiens nomader som Szabadfalvi gör ger ingen utdelning. Likaså önskar man en sammanställning av naturomständigheternas (klimatfluktuationer, växtlighet och hydrografiska förhållanden) inverkan på extensiv och intensiv boskapsskötsel och deras ömsesidiga förhållanden. Jag föreställer mig att Szabadfalvi därigenom skulle vinna starkt stöd för sin i boken framförda uppfattning. Det här behandlade ämnet tillhör också den ungerska etnologins kärnproblem, nämligen folkulturens ställning mellan öst och väst. Den utmärkta och utförliga tyska sammanfattningen i förf:s bok tillåter även de västeuropeiska etnologerna att ta del i undersökningens rika problemställningar.

Mátyás Szabó

JAN ARVID HELLSTRÖM: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*. Engl. summary. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Ser. I. Bd XVI. I distribution Nordiska bokh., Stockholm 1971. 422 + XIV s. ill. Pris kr 30:—.

Inom tysk rättshistorisk forskning talar man om "der Verlust des Mittelalters" när man avser

den förskjutning av tyngdpunkten i forskningen som skett.¹ Tidigare forskning, den s. k. historiska rättsskolan, sökte genom en noggrann penetrering av allt föreliggande material få fram rättsutvecklingens och rättsvetenskapens allmängiltiga lagar. Framför allt fördjupade man sig då i äldsta tid och högmedeltid. För senare tids forskare, t. ex. Helmut Coing, ligger det huvudsakliga intresset i studiet av nyare tidens rättsutveckling. I de socialistiska länderna har man nått längst i "Verlust des Mittelalters". Av ideologiska skäl är man där ointresserad av feodaltidens rättsutveckling. Inom nordisk forskning har hittills intresset för de äldre epokerna i hög grad dominerat. I denna intressedominans kan en glidning mot 1800- och 1900-talen skönjas, t. ex. i programförklaringar av professorerna Gösta Hasselberg² och Bo Palmgren.³ Det är inte bara den rättshistoriska forskningen som är drabbad av denna intresseförskjutning. Historieundervisningen i svenska skolor ägnar sig främst åt tiden efter 1800. I Danmark skall enligt Undervisningsdirektoratets plan "Hovedvægten... i fremtiden lægges på tiden efter 1930 og i særdeleshed efter 1945".⁴ Kritiken mot tidigare rättshistorisk forskning har främst varit dess inriktning på instituthistoriska undersökningar i vertikalled. Istället bör ett tvärvetenskapligt samarbete komma till stånd, där man beaktar sociala och rättspolitiska förhållanden. Jan Arvid Hellström har lagt fram en undersökning om biskopens roll i landskapssamhället såsom gradualavhandling i Lund i ämnet praktisk teologi med kyrkorätt. Trots att det nordiska hednaprästämbe- tets roll såsom en intim förening av sakrala, politiska och juridiska funktioner är känd har det kristna prästämbetets roll inte undersökts tidigare. När Hellström nu lagt fram sin kyrko-

rättsliga avhandling i Lund har han gjort en kompromiss mellan forskningstraditionen och de nya signalerna. Traditionell är han i den meningen att han valt ett ämbetes rollutveckling under medeltiden. Otraditionell är han när han gör ett brett horisontalsvep för att söka klarlägga biskopsämbetets betydelse.

I de svenska landen, landskapen eller lagsagorna var tinget den centrala förvaltningsenheten och möjligen också ett kultcentrum. När kristendomen gör sitt inträde fanns från början inga fasta biskopar. Från ett germanskt ärkebiskopsdöme har s. k. folkbiskopar eller lydbiskopar sänts hit på tillfälliga besök. Så småningom — möjligen under tidigt 900-tal — har biskopar knutits till kungamakten, s. k. hirdbiskopar. Den uppväxande kyrkoorganisationen och stiftsindelningen har oftast nära knutits an till landskapsindelningen, vilket var praktiskt ur flera synpunkter. Bl. a. möjliggjordes ett organisatoriskt samarbete med den utomkyrkliga förvaltningen. Biskopens säte och kyrka förlades till den centralort där tingen samlades. Tinget var ett mycket betydelsefullt forum i biskopens strävan att introducera och hävda den kanoniska rätten. På tinget skulle han personligen eller företrädd av sin ombudsman soknaren söka få de kyrkorättsliga bestämmelserna införda i landets lag.

Ekonomiskt och politiskt stöddes biskopen under den första tiden av kungen. I förhållandet till landskapsförvaltningen hade kungen och biskopen ett gemensamt mål, nämligen en centralstyrd förvaltning.

Biskopen skulle, liksom lagmannen, enligt äldre Västgöotalagen vara bondeson, varmed menades en rättslig myndig och jordägande man. Biskopen *togs* och *dömdes* till sitt ämbete. Vid investiturakten mottog biskopen sina ämbetsinsignier av kungen. Hellström nämner staven som symboliserade förvaltningsegendomen och ringen som symbol för tron. Ringsymbolen går Hellström inte närmare in på, men som Lizzie Carlsson⁵ och Anna-Maja Nylén⁶ påpekat är ringen såsom bärare för tro och trohet ett inlån från medelhavsländerna som förts hit genom katolska kyrkan. Efter investiturakten följde en biskopsledning, analog med dem som förekommer inom familjerätten. Hellström antar att denna biskopsledning skett under sång och klockringning. Antagandet

¹ H. Lentze, Die Rechtsgeschichte und der Verlust des Mittelalters. Mitteilungen des Instituts für Österreich. Geschichtsforschung LXXVIII Bd. Wien-Köln-Graf 1970.

² G. Hasselberg, Rättshistoriens dilemma. Rätts-hist. studier. Ser. II. Bd III. 1969. Jfr G. Hasselberg, Rättshistoria, i Juridiska föreningen 125 år. 1969, samt G. Hasselberg, Rättshistoria, i 20 års samhällsforskning. 1969.

³ B. Palmgren, Rättshistoria och rättspolitik. Festskrift utg. i anledn. av juristklubben Codex 30-års jubileum. 1970.

⁴ J. Hattings, Historien efter 1930 hovedsagen. Berlingske tidende 18/6 1971.

⁵ Fataburen 1969.

⁶ Hertha 1971:3.

är intressant. Nils-Arvid Bringéus har inte tagit upp denna form av klockringning i sin avhandling om Klockringningsseden i Sverige (1958).

Sedan biskopen vigts till sitt ämbete fick han rätt att utöva sakramentsförvaltning och läroämbete. Åt honom gavs också rätt till rättskipning och stiftsförvaltning. Han fick rätt att taga emot ersättning för de tjänster i form av vinningar och sakrament som han utförde, liksom han fick rätt till gengärd under visitationsresorna. Dessa tjänsteköp ersattes så småningom — utom på Gotland — av tiondebestämmelser.⁷

Biskopen skulle svara för den kanoniska rättens efterlevnad. Betydelsefullt i hans rättsförvaltning är de privilegiekrav kyrkan hade. Kyrkan krävde dels att prästerna i ämbetsförvaltning och brottmål skulle svara enbart inför biskopen och inte inför tinget, dels att vissa brottmål, som i den kanoniska rätten ansågs kriminella, skulle falla under andlig domsrätt. Dessa kyrkans rättskrav kom ofta i konflikt med inhemska rättstraditioner. Tydligast kom kyrkans och samhällets intressekollision till synes i arvsrättsfrågor. Förgäves sökte kyrkan få testamentsfrågor under andlig domsrätt. Inte heller lyckades man få bestämmelser om själägåvor att slå igenom i landskapsrätten.

Enligt Hellström skulle kyrkans ökade inflytande på rättsförvaltningens område innebära att ordalier och gudsdomar (vad är det för skillnad mellan det ena och det andra) efter hand försvinna som bevismedel. Den enda gudsdom Hellström härvid berör är järnbörden, som bannlystes vid Lateransynoden 1215. Han kunde ha berört vattenprovet som är en välkänd företeelse i samband med häxprocesserna, samt bårätten, som i svensk rätt endast finns lagfäst i Visby stads-lag. Denna förekom såsom bevismedel ända in på 1700-talet. Trots utebliven sanktion från doktrinen har den haft stark förankring i folktron.⁸

⁷ Ingvar Jonsson har i sin nyutkomna avhandling *Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid* (1971) visat på att den katolska kyrkans införande av tionde har påverkat utvecklingen mot jordbeskattning och stående skatter. Också den kontanta ersättningen för gengärden (gengärdslösen) fick efter hand formen av stående skatt. Biskopens roll i skattepolitiken är däremot outredd.

⁸ G. Hedberg, *Bårprövningen i Sverige. Rätts-hist. studier Ser II, Bd 3.* 1969.

Om övriga ordaliers förekomst och frekvens saknas ännu undersökningar och kunskap.

I ett rättshistoriskt arbete om medeltiden är de källkritiska problemen mycket stora. Isländskt och anglosachsiskt sagomaterial är inte lika goda källor som landskapslagarna. Landskapsrätts skiktbildning är inte undersökt. Tidsfästelser försvåras genom förekomsten av schablonmallar och avskrifter i t. ex. diplomatarierna. En annan fallgrop har påpekats av Elsa Sjöholm: "Det är vanligt inom juridisk rättshistorisk forskning att på detta sätt [kristendomens inflytande på medeltidsrätten] 'förklara' åtskilliga förändringar i lagarna, som uppfattas som positiva".⁹ Hellström är medveten om dessa svårigheter. Hans största svårighet har likväl varit avgränsningen av ämnet. Han har velat göra en horisontell beskrivning av biskopsrollen i medeltidssamhället. Med nödvändighet måste då djuplodningar på en rad punkter uteslutas. Hellström har i sitt arbete visat ett brett kunnande, och en vilja att gå utanför den rent svenska rätten. Kommande detaljanalyser får fullständiga vårt vetande, och visa om syntesen var riktig.

Gunnel Hedberg

NILS RONEBY: *Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820—1860.* Studia historica upsaliensia XXX. Engl. summary. Uppsala 1969. 501 s.

Bishop Hill, svensk koloni på prärien. Text OLOV ISAKSSON. Foto SÖREN HALLGREN. Inledning av FOLKE ISAKSSON. — *Bishop Hill, A Utopia on the prairie.* Translation into English by Albert Read. Stockholm 1969. 183 s.

I Uppsala arbetar ett helt forskarlag under ledning av prof. Sten Carlsson med det svenska emigrationsproblemet under 1800-talet. Medan vi väntar på resultatet av denna långtsyftande och vittomfattande verksamhet, dyker det upp vid sidan därav ett och annat arbete i emigrationsfrågan, dels av mera strikt vetenskaplig karaktär, dels mera populärt beskrivande.

⁹ Scandia 1968:1.

Till den förra kategorien hör docent Nils Runebys både djuplodande och omfattande verk om Amerikabilden och emigrationsuppfattningen i Sverige under 1800-talet. Det är en rent idéhistorisk undersökning och just därför av stor betydelse som ett komplement till de mer kvantitativt orienterade ekonomisk-historiska framställningarna.

Runeby anknyter till den pionjärundersökning om Amerika i svensk litteratur under tiden 1750—1820 som Harald Elovson publicerade år 1930, och han börjar därför på 1820-talet. Vid denna tid inträder nämligen en viktig brytning i det svenska Amerikaintressets historia. Det är då som romantiken företager en omvärdering av upplysningens höga uppskattning av den nya republiken i väster. Som slutpunkt för sin undersökning sätter förf. år 1860. Han motiverar detta med att nämnda år utgör "en ofrånkomlig skiljelinje" dels på grund av inbördeskriget och dess verkningar, dels till följd av den nya svenska lagstiftningen om emigrationen.

Dessa fyrtio år omfattar en tid då den stora emigrantströmmen från Sverige ännu inte börjat på allvar. Icke förty rymmer denna period av den svenska idédebatten en mängd olika och förut ej observerade synpunkter på Amerika och emigrationens fara eller berättigande. Undersökningen blir på så sätt en granskning av de idépolitiska åskådningarna i Sverige, sådana de framträder i en avgränsad speciell debatt under ifrågavarande tid.

Förf. bygger på ett dokumentmaterial som är både rikt och mångsidigt. Eftersom det här rör sig om en opinionsanalys, spelar naturligtvis tidningspressen en stor roll. Den företräder självklart mycket skiftande synpunkter, som förf. klart och utförligt analyserar. Men även enskilda personer uppträdde som opinionsbildare, särskilt de som företagit resor i det nya landet och därför kunde framträda med egna erfarenheter. Förf. har emellertid inte nöjt sig med det mera lättillgängliga tryckta materialet. Ur arkivens brevsamlingar och andra handlingar har han dragit fram såväl ledargestalternas som mera undanskymda medborgares synpunkter på Amerikafrågan. Inte heller har han försummat att granska de svenska diplomaternas rapporter och därvid uppvisat deras mycket subjektiva karaktär. Allt som allt kan sägas att förf. bragt i dagen ett oerhört rikt stoff som verkligen skänkt ny belysning av det dåtida

Sveriges bild av Amerika och av svenskarnas inställning till Amerikaemigrationen.

Nu kan visserligen en läsare fråga sig i vad mån de anförda uppfattningarna är representativa för folket i stort. Det ligger nämligen i sakens natur att förf. endast lyssnat på de röster som förmått och förstått att i tal och skrift ge uttryck åt sin mening. Men i rättvisans namn måste sägas att den uppgift som förf. förelagt sig är stor nog och likaså att resultatet även med nämnda begränsning är av största vikt och intresse. I själva verket ger förf. ur sin speciella synvinkel en högst initierad och upplysande bild av den svenska samhällsdebatten under den behandlade fyrtioårsperioden.

Det är denna mångskiftande och komplicerade bild som skänker Runebys arbete dess rent kulturhistoriska värde. Det är inte möjligt att här uppvisa alla de olika detaljupplysningar och påpekanden som framkommer i samband med huvudproblemet om svenskarnas inställning till Amerika och emigrationen. Inte minst kyrkohistorikern erhåller i detta arbete en mängd nya fakta och synpunkter som ställer in de tidigare mycket omskrivna religionsfrihetsdebatterna och utvandringsproblemen under ett vidare perspektiv.

Det bestående huvudresultatet av Runebys omsorgsfulla undersökning synes mig vara att den visat att den gamla förenklade uppfattningen inte håller streck. Det var inte så att kraftmätningen enbart begränsades till en strid mellan en liberal framstegsvänlig opinion och en samhällskonservativ ämbetssyn. Skiljelinjen visar sig gå tvärs genom de politiska och de religiösa grupperna, och därför blir bilden långt mer komplicerad och svårtydd än man förut menat. Måhända kunde förf. mera energiskt preciserat de stora linjerna i detta invecklade spel. Vad han skänkt forskningen både i fråga om 1800-talets idépolitiska debatt och om det svenska emigrationsproblemet är emellertid tillräckligt för att göra detta vederhäftiga och grundliga arbete till en klassisk bok.

*

I Runebys bok uppmärksammas i samband med emigrationsdebatten kortfattat även de s. k. Erik-Jansarna. Det var en säregen religiös sekt som i början av 1840-talet uppstod i och omkring Helsingland under ledning av bondsonen och predikanten Erik Jansson. Sektens radikala samhällssyn, som även innebar ett skarpt fördömande av den dåtida svenska kyrkan, ledde till stränga åtgärder från myndigheternas sida.

I mitten av 1840-talet utvandrade omkr. 1 200 medlemmar av rörelsen med Erik Jansson i spetsen till Amerika och grundade i staten Illinois en kommunistiskt organiserad koloni, som efter ledarens födelsesocken (Biskopskulla i Uppland) kallades Bishop Hill. Den organisatoriskt begåvade och religiöst fanatiska Erik Jansson skapade där ett samhälle, som i början fick stor framgång och präglades av hög välmåga. Liksom i den kristna urförsamlingen var alla "ett hjärta och en själ" och "ingen kallade något av det han ägde för sitt utan de hade allting gemensamt". Snart nog började det emellertid uppstå oro och slitningar, ej minst på grund av ledarens despotiska regemente. År 1850 blev denne mördad av en avfällig kolonist, men under ett helt årtionde höll ändå kolonien någorlunda samman. Då uppstod den svåra ekonomiska krisen år 1857, kolonien kom på obestånd och år 1860 blev den gemensamma egendomen uppdelad. Koloniens saga var all.

Detta femtonåriga experiment i kristen kommunistisk anda har alltid fångslat eftervärlden. Hösten 1969 anordnade Statens historiska museum i Stockholm en utställning med material från Bishop Hill och dess historia. I samband därmed publicerades en bok i ämnet med text på både svenska och engelska. Liksom Runeby avstår denna publikation helt från att behandla Erik-jansismen som religiös företeelse. I ord och bild söker den i stället att ge en närgående inblick i det säregna kommunistiska samhället utepå den bördiga prärien. Den har också lyckats utmärkt, främst tack vare de rikliga och verkliga "talande" illustrationerna, av vilka många är unika.

Bland kolonisterna fanns en yrkesmålare, som hette Olof Krans och som i tolvårsåldern kommit över till Bishop Hill med sina föräldrar vid seklets mitt. När Krans blev äldre, började han i en rad oljemålningar skildra det gemensamhetsliv som han upplevat i sin barndom och dessutom avbilda de mera framstående människorna där (troligen med fotografier som förebild). Han skildrar sina föremål med fotografisk exakthet och lämnar därigenom ovärderliga vittnesbörd om det dagliga livet i kolonien. Han kan därför både i manér och i historisk betydelse jämföras med den skånske folkliksmålaren Frans Lindberg.

Texten i boken utgör närmast en kommentar till de märkliga fotografierna och målningarna.

I första kapitlet omtalas åtskilliga andra religiöst-kommunistiska experiment i Amerika — dock utan att dessa sättas in i något större historiskt sammanhang — och i fortsättningen skildras såväl utvandringen från Sverige och livet i kolonien som guldgrävarförsöket i Kalifornien. Men ej heller dessa företeelser göras till föremål för någon vetenskaplig analys. Dock: just emedan boken är som den är, ett skickligt reportage från en sällsam nu svunnen värld, fångar den i hög grad läsarens intresse. Den skänker också, ej minst tack vare de noggranna källhänvisningarna, ett ovärderligt material till den samhällshistoriska och etnologiska forskningen.

Hilding Pleijel

SVEN TITO ACHEN OG OLE ROSTOCK:
Bibliografi över heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589—1969.
Dansk Historisk Fællesforening. Köpenhamn 1971. 192 s., ill.

Med någon tillspetsning kan man säga, att heraldiken är en vetenskap, där fackmännen äro amatörer och där amatörerna äro fackmän. Heraldiken har sin särskilda terminologi, oftast återgående på franskt språkbruk, och sina speciella regler och begreppsbestämningar, som det tar tid att sätta sig in i och lära sig att tillämpa. För den akademiskt utbildade historikern i gemen förefalla de ofta löjeväckande, besynnerliga och petitessartade, och han tycker sig i sin akademiska högfärd och okunnighet böra sätta sig över sådant och uttrycka sig på vanlig normalprosa, utan att ana, vilken exakthet och förkortning av vapenbeskrivningarna ett strikt heraldiskt språkbruk medför. Inte minst gäller detta, när man har att identifiera frälsmän från medeltiden och 1500-talet med hjälp av deras ofta fragmentariskt bevarade sigill. Det gäller även vapen från senare tid på "huvudbaner", gravstenar, portaler, porträtt, serviser, bokband och andra konstföremål från senare tid.

Utgivningen av släkters och enskildas vapen eller vapensigill har i Sverige dels gällt den slutna korporation, som utgörs av det 1625 inrättade riddarhuset, dels ett enda band medeltida vapen

före 1350 (tr. 1862—67). Utdöda och ointroducerade adelsätters vapen före och efter 1625 samt ofrälse vapensigill från århundradet före 1765 äro därför ytterst svårtillgängliga för all forskning. Bättre är det ställt med vapnen för riket, landskapen, städerna och kommunerna, kring vilka det under 1900-talet uppstått en ganska omfattande men lokalt spridd litteratur. I Danmark ha stora sigillverk för medeltiden och fram till 1600-talet utgivits, dels kring sista sekelskiftet av Henry Petersen och A. Thiset, dels några årtionden senare av P. B. Grandjean, och den sistnämndes Dansk Sigillografi (1944) saknar motsvarighet på denna sida Sundet. Frånvaron av ett avgränsat riddarhus har gjort alla danska adelsvapen lika intressanta och kanske gjort heraldikstudiet mindre tyngt av förknippningen med fyrståndssamhället.

Sedan 1960 utges i Danmark Heraldisk Tidsskrift av Societas Heraldica Scandinavica, ett sällskap med Ernst Verwohlt och Sven Tito Achen som drivande krafter och med medlemmar även i Finland, Island, Norge och Sverige. Achen har nu i samverkan med Ole Rostock utarbetat en dansk heraldisk bibliografi, som befunnits så nyttig för fackhistorikerna, att den utgivits med statsunderstöd i Dansk Historisk Fællesforenings handboksserie; i samma serie har Knud Prange utgivit handboken Heraldik og historie (1962, 3. udg. 1970).

Den nya bibliografien redovisar som äldsta publikation ett arbete från 1589, men man finner snart vilken påfallande mängd av heraldiska artiklar och uppsatser, som publicerats under de senaste decennierna i Heraldisk Tidsskrift och i Kulturhistoriskt Leksikon for Nordisk Middelalder; genom sin alfabetiska uppställning har detta stort upplagda lexikon pressat fram ett avsevärt antal framställningar om ämnen, som eljest skulle ha fått vänta på behandling. Bibliografien fungerar därför bl. a. som en nyttig nyckel till de heraldiska och sigillografiska artiklarna i dessa båda serier, och däri ligger en av dess främsta förtjänster i en utomdansk läsares ögon. För dem som äro intresserade av inomdanska heraldiska vapen torde avdelningen Kommunalt vara bland de mest nyttiga med sin registrering av kommunalt tryck, tidningsartiklar och sådana officiella publikationer som Statstidende, Ministerialtidende och Registreringstidende for vare- og fællesmærker. Påpekas bör att bibliografien även omfattar Skåne, Halland, Blekinge och Gotland;

man saknar där en hänvisning till det viktiga kapitlet om sigill i G. Lindströms Anteckningar om Gotlands medeltid II (Sthlm 1895), s. 5 ff.

En föreställning om bibliografins omfattning får man kanske enklast genom kapitelrubrikerna. Dessa äro: Heraldik i almindelighed; Heraldiske figurer og deres oprindelse; Sigiller; Kongevåbener og rigsvåbener, Fyrstelig og statslig heraldik; Flag og faner; Slægtsvåbener; Kirkelige våbener; Kommunalt; Korporationer, institutioner, firmaer m. m.; Juridisk; Anvendt heraldik; Det heraldiske studium. Sist följer ett författarregister. Inalles omfattar bibliografien bortåt 2 500 nummer.

För svenska läsare äro särskilt de allmänna avsnittens litteraturhänvisningar av värde, särskilt som vi sakna en svensk motsvarighet. Några anvisningar ha gjorts av Bengt Hildebrand, dels i hans Handbok i släkt- och personforskning (1961), s. 220 ff., dels i en recension i Personhistorisk tidskrift 1934 (s. 227) av Samuel E. Brings Bibliografisk handbok till Sveriges historia (1934). Därtill komma N. L. Rasmussons översikter över litteratur i heraldik och sfragistik 1939—53 i Swedish archeological bibliography I—II (1951, 1956) samt avsnitten i de olika banden av Svensk historisk bibliografi.

Den danska bibliografien anför åtskilliga arbeten av svenskar från senare år, såsom Arvid Berghman, Hans Schlyter och C. G. U. Scheffer. Gränsdragningar kunna alltid diskuteras, men man hade nog väntat sig att även finna två väsentliga arbeten om ärkebiskoparnas i Lund sigill och vapen, nämligen Harald Fleetwoods Svenska medeltida biskopssigill I (Sthlm 1951) och det anonyma Anacephaleosis vel catalogus præsulum et pontificum Lundensium in Scania (Nettelblatts Schwedische Bibliothec III, Rostock und Leipzig 1729, s. 184—202) med träsnitt av vapnen (förtecknat i Warmholtz Bibliotheca Historica nr 2112). I avsnitten om riksvapen och Tre kronorstriden saknas de från svensk sida grundläggande arbetena: Johannes Schefferus: De antiquis verisque regni Sveciæ insignibus (1678), Hans Hildebrand: Heraldiska studier I. Det svenska riksvapnet (Antiquarisk tidskrift VII, 1883) och Harald Fleetwoods många uppsatser i ämnet. Under Heraldisk fabeldjur finner man några uppsatser om Trolle-vapnet men saknar Paul Sjögrens utredning därom i exkurs IV (s. 370—372 med planschbilaga) till hans doktorsavhandling Släkten Trolles historia intill år 1505

(Uppsala 1944); han visar där att namnet Trolle är äldre än vapenbilden.

Den nya bibliografien är ett viktigt och nyttigt hjälpmedel för den kulturhistoriska forskningen, inte bara i Danmark utan också i dess grannländer.

Jan Liedgren

LARS THOMASSON: *De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar 1960—69*. Skytteanska samfundets handlingar 10. Umeå 1971. 149 s. Pris kr 20: —.

Värdet av bibliografier är odiskutabelt. På några minuter kan den intresserade där finna vad som annars tar dagar och veckor att spåra. Bibliografien är ett koncentrerat ämnesarkiv, *n. b.* om man kan lita på att den är fullständig.

Men den är också något mer. Genom analys av titlar och ev. innehållsredogörelser i en större bibliografi får man raskt fram forskningsinriktningar inom området, eftersom aktuella ämnen och problem ofelbart återspeglas i avhandlingar, uppsatser och artiklar. Omfattar bibliografien en lämplig tidrymd och kan jämförelse göras med förteckningar från andra perioder, går det direkt att utläsa de ev. intresseförskjutningar som förekommit. Periodiska bibliografier är därför känsliga avläsningsinstrument.

Inom svensk folklivsforskning finns det inte särskilt många användbara bibliografier. Väl är flera regioner täckta t. ex. genom kontinuerliga förteckningar i årsböcker, men ämnes- eller blockbibliografier är förhållandevis sällsynta. Volkskundliche Bibliographie samt Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek är visserligen omfattande men tar inte med artiklar i dagspressen. Lantbruks- och jaktlitteraturen är avklarad för äldre tid men inte à jour-förd. Vissa andra ämnen har också tillfredsställande bibliografier, men block som hemmets inredning, innovationsstudier, samfundsliv och byggnadskultur är mycket svåröverskådliga.

För de många som sysslar med ämnen med anknytning till samerna är det dock väl beställt.

För tiden fram till 1950 finns E. Marklunds Övre Norrland i litteraturen, en bibliografi över Norrbottens och Västerbottens län (1963). Litteratur från återstående del av samiskt område (utom Särna-Idre) återfinns i L. Thomassons bibliografi i Jämten 1969. Den senare har också täckt perioden 1950—59 (i Skytteanska samfundets handlingar 1, 1961) och återkommer nu med tiden 1960—69. Författaren är själv en flitig skribent i samefrågor. Han hör jämte I. Ruong, E. Manker och T. Cramér (samernas ombudsman) till den kvartett som har överlägset flest titlar upptagna i bibliografien.

Till bibliografens bekymmer hör alltid urvalet. Hur mycket ska tas med av alla mer eller mindre lättviktiga artiklar och reportage som skrivs? Författaren har tvungits till en sträng men av allt att döma vettig sovring. Man frågar sig dock om inte många stencilerade seminarieuppsatser saknas. Felaktigheter är svåra att påvisa. Det skulle i så fall vara att Inga Serning råkat benämnas etnolog i inledningen.

Fördelningen av titlar inom olika ämnesområden avviker starkt från föregående decennium och speglar därmed en intresseförskjutning. Hela kulturklimatet kan sägas ha ändrats för samernas del. De sociala och rättsliga frågorna har trätt i förgrunden. Även litteraturen om renskötseln, slöjden samt det samiska språket har ökat, medan de rent etnografiska bidragen sjunkit i antal. Tendensen speglar det rådande intresset för minoriteter (vilket stundom kan få negativa förtecken: varför har samerna rättigheter som andra medborgare ej har?). Många bidrag är informativa och opinionsbildande. Kan minoriteter överleva genom att aktivera sina traditionella näringar? Hur ska språket förkovras? Frågor ställs och besvaras. Engagemanget är stort. Inte bara titlarnas fördelning på ämnen utan även deras antal visar på ett breddat intresse. Litteraturen om samerna har vida större volym än vad som svarar mot deras numerär. Hela sju större avhandlingar har ägnats folkgruppen under decenniet.

Bibliografien berör naturligtvis också skönlitteratur skriven av samer. Denna är ännu ringa, till skillnad från de mer fackligt betonade bidragen. Den intressantaste är kanske Erik Nilsson Mankok. I hans egenartade, halvt skönlitterära debattinlägg kan vi skymta en liten folkgrupps strävan att manifesteras sin identitet.

Göran Rosänder

EVALD GUSTAFSSON & MARIAN ULLÉN:
Växjö domkyrka. Sveriges kyrkor 136:
Växjö, Småland 4: 1. Engl. Summary.
Stockholm 1970. 264 s., ill.

Samlingsverket Sveriges kyrkor, Sigurd Curmans och Johnny Roosvals ovanskliga skapelse, har undertiteln "konsthistoriskt inventarium". Dessbättre är uppgiften inte så begränsad som denna underrubrik låter förmoda. Det historiska perspektivet har ägnats stort utrymme. Detta gäller inte minst om det nu utkomna delbandet om Växjö domkyrka. Det är också de historiska synpunkterna som här skall uppmärksammas.

Det föreliggande häftet inledes med en historisk översikt över Växjöstiftets historia. Dess författare är docent Lars-Olof Larsson, som gett en koncentrerad men innehållsrik skildring av Värendsstiftets öden med tonvikten lagd på den medeltida utvecklingen. Det nya i hans framställning är utredningen om Växjöstiftets uppkomst — en fråga som förf. redan förut diskuterat i sin doktorsavhandling år 1964. Tidigare menade man att stiftet från början var en dansk skapelse, eftersom de två första kända biskoparna uppträder i dokument i Danmark och emedan bebyggelsen en gång i tiden kommit söderifrån utmed de olika åar som rinner upp i Varend och flyter söderut i Skåne-Blekinge. Larsson visar nu på godtagbara grunder att det lilla Värendsstiftet utgjorde en utbrytning från det stora Linköpingsstiftet på 1160-talet och att Sigfridslegenden, som troligen tillkommit i början av 1200-talet, i själva verket var ett slags försvarsskrift för att hävda Växjös ställning som kyrkligt centrum. Artikeln, som belyses med värdefulla kartor och sigillavtryck, avslutas med en kort litteraturförteckning, där dock ett par tryckfel kan noteras (t. ex.: förf. till Det medeltida Värendsstiftet är Y. Brilioth, biskopen, och inte H. Brilioth, dennes fader).

Huvudparten av boken upptages av en historik över domkyrkobyggnaden. Den är utarbetad av landsantikvarien Evald Gustafsson. Denne ledde den arkeologiska undersökning som utfördes i samband med domkyrkans grundliga restaurering under åren 1957—60. Tack vare de rika byggnadsarkeologiska resultat som då nåddes har förf. kunnat ge en både utförlig och livfull, stundom spännande skildring av domkyrkans öden genom tiderna.

Växjöstiftet var till en början det minsta i

Sverige, och därför var också medeltidskyrkan enkel och ringa. Sigfridslegenden omtalar en träkyrka på platsen. Några spår av denna har dock inte kunnat återfinnas. Vid den ovan nämnda undersökningen påträffades emellertid några mynt som kan tyda på att det verkligen fanns en träkyrka där under 1000-talet. Då nådde kristendomen till dessa bygder, och eftersom Växjö redan då var en viktig knutpunkt för samfärdseln och handeln, torde en kristen helgedom ha rests där ganska tidigt. Den första stenkyrkan byggdes på 1100-talet och tillkom tydligen som ett argument för att upprätta Växjöstiftet. Vid restaureringen påträffades några rester av denna stenkyrka i form av murstuppar och grundmurar. Den var tydligen mycket enkel med ett enskeppigt långhus, kor och halvrund absid och visar släktskap med de skånska kyrkorna från senare hälften av 1100-talet. Detta är också ganska naturligt med tanke på att det rådde livliga förbindelser mellan Varend och Skåne-Blekinge. Denna domkyrka förändrades mycket redan under medeltiden. Brand och härjningar krävde ständigt återkommande reparationer. Då utökades också kyrkorummet på olika sätt. Ej minst under 1400-talets senare hälft vidtogs stora förändringar och tillbyggnader, som i detalj redovisas i framställningen.

Så som domkyrkan tedde sig vid reformationen — då var dess ekonomiska storhetstid förbi — torde den sedan inte ha undergått några större arkitektoniska förändringar förrän vid den stora omvandlingen vid mitten av 1800-talet. Även under dessa mellanliggande sekler drabbades emellertid templet av brand, blixtnedslag och stormskador. Efter en dylik storm nyårsnatten 1629 tillkom de båda berömda tornspiror som avbildas i Erik Dahlbergs *Svecia antiqua*. Den sista stora förändringen före den nu företagna restaureringen undergick domkyrkan i början av 1850-talet. Därvid följde man i huvudsak de ritningar som framlagts av amatörarkitekten lundaprofessorn C. G. Brunius. Nu erhöll helgedomen sitt bekanta breda västtorn och den trappgavelsarkitektur som plägade utmärka Brunius arkitektoniska skapelser.

Ett par intressanta kapitel i boken utgör antikvarien Marian Ulléns skildring av de målningar och den inredning som finns i kyrkan. Därvid beskrives såväl de fragmentariska kalkmålningar som återfanns vid den senaste restaureringen som de nya berömda glasmålningar (av Bo Beskow och J. Brazda) som då tillkom. In-

redningen och inventarierna redovisas ingående och — vilket är inte minst värdefullt — belyses av ett stort antal förmåliga illustrationer. För en kort beskrivning av orgeln och orgelfasaden svarar antikvarien R. Axel Unnerbäck. Domkyrkans klockor och klockspel presenteras kortfattat av komminister Lars Magnus Holmbäck, den kände gotländske campanologen.

Slutligen bör nämnas att en utförlig notapparatur åtföljer framställningen och att boken utökats med fem bilagor, som innefattar två äldre inventarieprotokoll, ett besiktningssprotokoll samt en biskopslängd och en domprostlängd. Verkligt intressanta är de båda inventarieförteckningarna. De ger för den som kan läsa mellan raderna en åskådlig bild av domkyrkans funktion som andaktsrum och predikolokal. Ett par felläsningar må påpekas i förbigående. "Gexelii Bibelverk" åsyftar naturligtvis de båda Abobiskoparna Gezelius bekanta bibelutgåva, och "Hadenii Concordans" är förstas Lars Halenius berömda bibelkoncordans. I detta sammanhang kan jag också påpeka den felaktiga översättningen av den latinska inskriptionen på biskop Wiraenius gravkammare — latinets tycks vara en ständig stötesten för den nutida generationen. "Sacrae regiae majestatis magna fidei vir" betyder inte "den kungatrogne" utan "Kungl. Majestäts Troman" d. v. s. den före ämbetsrangens avskaffande 1906 officiella benämningen för den som ägde rang fr. o. m. överstelöjtnant t. o. m. generalmajor. Även mot biskopslängden kan man rikta anmärkningar på grund av dess bristande akribi. Några namn är godtyckligt moderniserade och felaktigt stavade, där dock domprostlängden har den rätta formen.

Men allt detta framstår som bisaker, när det gäller att ge ett sammanfattande omdöme om detta djupträngande och väl dokumenterade verk. En skärpt historisk källkritik och en synnerligen resultatrik arkeologundersökning har bragt i dagen många förut okända drag i den gamla Växjö-katedralens skiftande historia. Den livfulla och nyanserade framställningen, de utsökta illustrationerna och de noggranna källhänvisningarna gör sammanlagt denna skildring av Växjö domkyrka till en bok av bestående värde.

Hilding Pleijel

Högsbyboken, Högsby, Långemåla och Fågelfors. Bygd och liv. Utg. av Högsby kommun under red. av HERBERT ERIKSSON och OLLE FRANZÉN. Del I. Förlag: Högsby kommun, Högsby 1969. 614 s., ill.

Denna mäktiga volym utgör första delen av en brett uppbyggd monografi över Högsby socken i Kalmar län. Den andra delen, med ett mycket stort antal medarbetare, skildrar framför allt den senare utvecklingen och har en mera konventionell prägel.

Högsby storkommun, som i våra dagar i det närmaste återfått den omfattning som den gamla socknen hade i äldre tid, var då enligt uppgift den största i hela östra Sverige söder om Dalälven. Den omfattar nu 554,5 kvadratkilometer och hade 1960 8 000 invånare. För folklivsforskaren är detta klassisk mark. Artur Hazelius utgav redan 1892 i sin serie Bidrag till vår odlings hävder den märklige byskomakaren Jonas Stolts minnen av levnadsförhållandena här vid århundradets mitt.

Huvuddelen av den publicerade sockenmonografien upptages av professor John Granlunds framställning om Högsby socken och dess byar, näringsliv samt sed och tro (500 s.). Inledningsvis behandlar museielektorn Erik Bellander Den förhistoriska bebyggelsen och framlidne professor Ivar Modéer Bynammen. Granlunds skildring kompletteras med särskilda kapitel av fil. lic. Gertrud Grenander-Nyberg om Hemtextilier under 1800-talet och om Klädedräkten under 1800-talet samt av fil. lic. Ann-Sofi Schotte-Lindsten om Möbler och heminredningar.

Det av Granlund författade huvudavsnittet innehåller dels en ingående analys av bebyggelsen, dels en fyllig framställning av näringslivet och dels slutligen en mera fristående skildring av sed och tro. Vad den förstnämnda beträffar ägnas huvuddelen åt byarnas och gårdarnas kamerala historia. Det sker med överlägsen skicklighet och avkastar många resultat av även generellt intresse. Knappast någon svensk bygd av denna omfattning torde ur denna synpunkt ha fått en så ingående och i detalj väldokumenterad belysning. Ett enormt arbete måste ha nedlagts på de efter lantmäterikartorna utarbetade planerna över byarna och deras markinnehav.

Det mest omfattande partiet ägnas åt näringslivet (252 s.). Granlund bygger här främst på det

mycket rika material som han hemfört från de fältforskningar han bedrivit i Högsby alltsedan 1936, till en början som tjänsteman vid Nordiska museets Etnologiska undersökning. Det är en ovanlig mängd av värdefullt stoff som här framlägges i omsorgsfull sovring. Inte minst bildmaterialet, både det fotografiska och de instruktiva och exakta teckningarna, förtjänar det högsta beröm. Förf. har förstått att omge sig med och skola ett flertal goda medarbetare, men framför allt är han själv en sällsynt rutinerad fältarbetare med vilja och förmåga att tränga till botten av mötande problem.

Denna beskrivning av folklig försörjning i en bygd med ett mycket differentierat näringsliv bör bli en guldgruva för all fortsatt forskning. Man kan t. ex. peka på de utförliga skildringarna av fisket och av skogsbruket. Men på många håll finner man också insprängda lärorika analyser av de sociala förhållandena, såsom av byväsendet och av hantverkarnas och andra yrkesmäns ställning inom samhället.

Framställningen av årets och livets högtider, folklig diktning och tro gör i jämförelse härmed mera intryck av bihang. En vetenskaplig behandling av sådant stoff är ju inte heller möjlig med en så snäv geografisk begränsning. Det hela har nu närmast karaktär av en materialsamling, där man, som så ofta är fallet, står frågande i avsaknad av kontexten. Förf. är självfallet helt medveten om problemet, men man kan knappast säga att hans förhoppning går i uppfyllelse, att man genom "att återge varje sagesmans egna ord och att låta de gamla själva tala" skulle kunna höra det förflutnas röster.

Inadvertenserna är små i denna stora bok, även om man någon gång kan iakttaga, att samordningen brister mellan huvudframställningen och de kompletterande kapitlen. Så synes bl. a. vara fallet mellan de båda kartorna över de fasta fornlämningarna s. 16 och s. 66, liksom i fråga om läsningen av inskriften på den runsten som sitter inmurad i Högsby kyrka (s. 43 och s. 507).

Man måste ge Högsby kommun en varm eloge för den betydande insats som gjorts genom publiceringen av detta arbete och kan samtidigt lyckönska ortens befolkning till en bygdeskildring, som himmelsviitt höjer sig över andra sådana företag och som kommer att hålla socknens namn levande inom svensk folklivsforskning.

Gösta Berg

Progressio Insata. Charisteria Stephano Tálasi sexagenario dedicata. Ethnographia LXXXI, 2—4. Budapest 1970. S. 161—634.

Föremålet för denna festskrift, István Tálasi, tillhör den ungerska etnologins centralgestalter, professor sedan 1951 vid universitetet i Budapest. Han svarar för den materiella kulturens utforskning vid ett stort institut, där även folkloren är representerad med en särskild professur. Det föreliggande bandet, skrivet huvudsakligen av hans egna elever, ger en bra bild av vad som är aktuellt i etnologisk forskning i Ungern. Dessutom är festskriften ett bevis på något som inte alla akademiska lärare lyckas med, nämligen att Tálasi verkligen har bildat skola under sin verksamhet som biträdande lärare och professor. Innan jag övergår till redogörelsen för själva festskriftens innehåll vill jag påpeka några huvuddrag i Tálasis forskargärning. Hans stora arbeten föreligger tyvärr alltjämnt i manuskript. De omfattar en översikt av ungersk folkkultur innehållande de väsentligaste dragen inom de materiella och sociala sektorerna. Detta jätteverk växte fram ur hans legendariska föreläsningsserier under 25 år. Styrkan hos Tálasi ligger i hans forsknings målmedvetenhet med kristallklara definitioner men framförallt i klarläggande av de historiska sammanhangen. Han själv har inte hunnit publicera mycket, men han har lyckats mer än de flesta att leva genom sina lärjungar. Därom vittnar hundratals uppsatser och ett stort antal avhandlingar utkomna både inom och utom Ungerns egna gränser. Han tillhör de stora lärarna som alltid generöst har ställt sig till de ungas förfogande, där man fått del av både saklighet i kritik och en entusiasm som räckt mycket långt. Jag har själv haft förmånen att under flera år studera och arbeta i hans närhet och vill hedra honom med dessa rader i brist på deltagande i festskriften.

De föreliggande 482 sidorna med sina 31 uppsatser ger tyvärr ej rättvisa åt den nyanserade forskningsinriktning som Tálasi har lanserat i sina berömda föreläsningar. Bandet har fått slagsida genom den materiella kulturens starka representation. Inom bebyggelseforskning och byggnadsskick finns de flesta uppsatser samt kring lantbrukets allmänna frågeställningar. Matforskning, fiske, boskapsskötsel, dräktforskning och ergologi är företrädda med ett par bidrag. Sam-

arbetet mellan olika discipliner dokumenteras genom historikern Gy. Györfly's uppsats om den ungerska bybebyggelsens ursprung. Odlings-systemets och jordbrukets sammanhang, en på bred bas upplagd landsomfattande undersökning som bedrivs av flera forskare, belyses från östra Ungern av I. Balogh. Under matforskningen ingår en uppsats om innovationer i västra Ungerns mathushållning skriven av E. Kisbán. Det väsentligaste är maträtternas differentiering och lanserandet av en ny smakinriktning främst genom avståndstagande från den sura smaken. En av uppsatserna rörande fiske, författad av E. Solymos, behandlar den verkan som produktions-sätts förändring åstadkom i det folkliga fisket.

I. Hegyi skriver om ett ämne som är ganska försummat, för att nu inte säga förbisett, inom de svenska näringshistoriska forskningarna. Det gäller insamling (med tysk term "Sammelwirtschaft") av icke odlade växter och frukter till föda både för människan och husdjuren. Inom den kontinentala etnologin är denna primitiva näringsgren nästan ett självständigt forsknings-ämne med betydande källmaterial. I ungersk forskning har detta område inom den materiella kulturen gammal tradition och företräds av ett flertal arbeten från olika landsdelar. Hegyi skriver om samlarverksamheten i Bakony-bergsområdet med ett försök till systematisering. Denna samlarverksamhet är ett förträffligt exempel på det intima sambandet mellan natur och kultur, dvs. på den i sistone av etnologer så mycket omtalade men långtifrån utforskade ekologin.

Ett av festskriftens bästa och längsta bidrag lämnas av L. Takács och behandlar utbredningen av de ungerska kortskaftade liarna. Det är ett ergologiskt arbete av gammalt fint märke med utmärkt materialkännedom (inte minst om de skandinaviska förhållandena) och sinne för språkmaterialets vikt. Detta märkliga redskap, som en gång i tiden har förekommit överallt i Europa, är en övergångsform mellan skära och lie. Orven liknar mest liens till formen men användningstekniken är skärans. Enligt författaren tillkom lien med kort skaft under järnålderns klimatförsämring när husdjurens vinterfodring blev nödvändig med stort behov av ett effektivt redskap för gräsavverkningen. Under latënetiden finner man detta överallt där det fanns kelter. Takács påpekar de ekologiska faktorernas betydelse som verkar konserverande vid bevarande av denna lie. Kortskaftlien kan sägas vara en indi-

kator i lantbruket när man vill avgöra vad det är fråga om: sädesodling eller slätter. Den användes nämligen knappast vid sädens mejande. Ett ytterst lärorikt arbete belyser en innovationsfråga, dock ej från nutiden utan från 1700-talet, men med moderna metoder. Det gäller potatisens framsteg inom den folkliga mathushållningen. Saken aktualiserades för författaren, L. Kósa, genom en bortglömd kokbok från 1818 författad av en bondkvinna innehållande över ett hundratal rätter tillagade av potatis. Den samtida ekonomiska litteraturen granskas och hela problemet insättes i sitt näringshistoriska sammanhang. Vad som fick potatisen att segra var nödåren 1815—1817 som hämmade spannmålsproduktionen men säkrade god potatisskörd.

Böndernas fiskerätt vid Donaus kuster från södra Ungerns belyses av B. Andrásfalvy. Det nutida, vattenfattiga Ungern var en gång i tiden, före 1800-talets dräneringsverksamhet, legendariskt rikt på fiske genom att landets mäktiga storfloder höll väldiga, milsbreda områden under vatten ytterst lämpliga för fiske. Vattnet var indelat i tre grupper med avseende på fiskrikedom. Den föreliggande studien avser inte att belysa rättens fördelning mellan herremän och allmogen utan bara att analysera hur bönderna fördelade rätten mellan sig. I princip var denna lik andra naturtillgångars fördelning dvs. skogens och slätterns. Mera invecklat var att bevara och bevaka sina rättigheter. De upptagna fiskeplatserna skyddades av sedvänjor. Missbruk motverkades strängt, t. o. m. grymt enligt ålderdomlig rättsuppfattning: de som plockade i andras ryssjor "råkade" ofta förlora en hand eller ett öga. De större fiskeplatserna närmast byarna fiskades uteslutande samfällt, varvid endast fångsten behövde rättvist fördelas. Fiskerätten, tillsammans med andra fiskeangelägenheter, övervakades av vissa byfunktionärer med en "sjöfogde" i spetsen.

Denna uppvisning av ungerska etnologer är i detta samlingsband såsom redan antytts tyvärr ej så lyckat vad ämnesvalet beträffar. Man hade önskat även en avspiegling av forskningen om den sociala kulturen som för närvarande håller jämna steg med den materiella kulturens utforskning i Ungern.

Mátyás Szabó

HALVAR FLODEN: *Ein fjeldgard*. Norsk Folkminnelags skrifter 102. Universitetsforlaget, Oslo. 1968. 335 s.

”Mera detaljer, mera detaljer, ursprunglighet och sanning finns bara i detaljerna”, är den uppmaning som Lucien Leuwen får av sin far i Henri Beyles (Stendahls) roman med samma namn. Det är ord som man gärna skulle vilja upprepa till alla dem som ger sig i kast med att skildra folkets liv, nu och i äldre tid. Så mycket allmängods, så mycket opreciserat och likgiltigt stoff nedskrivs och publiceras ständigt, att det bereder allvarliga svårigheter att utvaska guld-kornen ur materialet. Detta gäller vare sig man vill uppta till granskning de yttre levnadsförhållandena eller folkets föreställningsvärld.

Det är då en glädje att kunna hänvisa till ett på flera sätt mönstergillt arbete som för ett par år sedan utkom i Norge, men som kan påräkna intresse även hos oss. I den omfattande och förnämliga samling av källpublikationer — självfallet av växlande värde — som Norsk Folkminnelag befordrat till trycket sedan sin tillkomst 1920, har som nr 102 utkommit Halvar Flodens skildring *Ein fjeldgard*. Floden (1884—1956) var större delen av sitt liv lärare i Elverum men blev mest känd — även långt utanför Norges gränser — som en högt skattad barnboksförfattare. Vad han här skildrar är den miljö, där han växte upp i östra Trysil i Hedmarks fylke, fågelvägen endast drygt 1 1/2 mil från den svenska gränsen, mot Dalarna.

Gården hette Kvanbekksetra och låg inte så långt nedanför trädgränsen. Floden hade både

på fädernet och mödernet sina släktingar i den närmaste bygden. Bland dem var flera som kunde berätta om förhållandena långt tillbaka i tiden, t. ex. faderns mormor, som var född 1788 och levde till 1891. De bristfälliga kommunikationerna med denna avlägsna bygd medförde givetvis en viss isolering, men denna hindrade inte att kulturnyheterna trängde fram också hit. Floden har med precisa data skildrat, hur mjölkseparator, plåthinkar, cykel och telefon togs i bruk och i mycket förändrade förutsättningarna för livsföringen. Man höll sig också med tidningar, fastän den långsamma postgången gjorde att det kunde dröja en eller två veckor, innan man fick dem i handen. Ännu i Flodens barndom gick ”bodsticken” runt bygden med de officiella meddelandena, i den karakteristiska norska utformningen, bestående av en ihålig träcyylinder för själva meddelandet och med en järnspets i ändan, så att den kunde slås in i dörrposten.

Skall man framhäva några partier i boken såsom särskilt värdefulla, måste dessa bli den utförliga och initierade skildringen av Jakt och fangst (s. 168—194) och den mäterliga översikten Gardsdriften gjennom eit år (s. 200—283). Men även i övrigt vimlar den av konkreta uppgifter, iakttagna med intelligens, varsamhet och skärpa.

Närmast vill man jämföra Halvar Flodens bok med de danska klassikerna på området, Fr. L. Grundtvigs *Livet i Klokkergaarden* (1909), Ingvor Ingvorsens *Gammelt sjaellandsk Bondeliv* (1918) och andra. På svenskt språk har vi knappast någon så inträngande skildring av detta slag.

Gösta Berg

KORTA BOKNOTISER

Statens Naturvårdsverk. Årsbok 1970.
Red. INGER OLSSON. 185 s., ill. C:apris kr 15:—.

Detta är andra årgången av naturvårdsverkets årsbok. Enär kulturhistoriskt orienterade brukar förknippa benämningen ”årsbok” med en speciell typ av vetenskapligt problemlösande uppsatssinnehåll (enligt nu förhärskande modeinriktning vanligen tema-sammanhållet) bör det betonas att det rör sig om en årsredogörelse, dvs en redogörelse för verksamheten.

Denna är, titeln till trots, ej knuten till kalenderår, utan budgetår — i detta fall 1969/70. Det var miljöskyddslagstiftningens första år, som tillade naturvårdsverket åtskilliga nya uppgifter. Debatterna det året var, som vanligt, legio: tvättmedel och Brofjorden t ex, medan Vindelälven tystnade i larmet från Kaitum och Ritsem. Andra uppmärksammade inslag var ENVÅ (Europeiska naturvårdsåret) och intensifieringen av HÅLL SVERIGE RENT-kampanjen.

Men alla dessa spektakulära, och därför välkända, arrangemang tillåts ej särskilt breda ut

sig över sidorna. De representerar ju nämligen bara en bråkdel av naturvårdsverkets mångfacetterade verksamhet, som här tarvat 29 huvud- och 110 underrubriker. Bakom dem döljer sig främst en omfattande, livsviktig forskningsverksamhet, inför vilken en humanistiskt skolad tyvärr finner sig sakna kompetens för rätt och rimligt referat.

Det är ingen kritik att konstatera att boken är närmast rörande konventionell i utseende. Den är därmed också funktionell — och som ofta är detta också liktydigt med det vackra.

Årsboken väcker en principfråga. Statens *Naturvårdsverk* heter det. Dess länsorgan bär också namn i vilka ledet *naturvård-* ingår. Sida upp och sida ner talar boken emellertid om — miljövärd. Att miljö enbart skulle vara huvudsakligen naturreservat, friluftsliv och ren luft och vatten är en omotiverad språklig inskränkning. Vård av miljö kan nämligen inte vara annat än den positiva skapnaden av människans *hela* omgivning. Och i ansvaret för den är Statens Naturvårdsverk endast ett bland många organ, om än — som boken visar — f n otvivelaktigt det som har ordet miljö fastast i sin hand.

Ytterst är detta en fråga om information. Det bör i nu och förhoppningsvis för all framtid rådande opinionsläge tvinga andra i sammanhanget betydelsefulla samhällsorgan (som t ex planverket, riksantikvarieämbetet m fl) att snarast se över sin marknadsföring för att ej tvingas de facto acceptera den pågående innehållsliga snöpnigen av ordet miljö.

O. L.

Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m[ed] v[idere] fra tiden efter reformationen, h. I. Ved TROELS DAHLERUP, CARL ENGELSEN og CHR. LISSE. Under tilsyn af OLE WIDDING. Landbohistorisk selskab: Praesteindberetninger. København 1971. 118 s. Pris dkr 7:—.

På order av Fredrik II insamlades under hans regeringstid (1559—88) en mängd uppgifter om kyrkans och prästernas ekonomi och jordägande-

rättsförhållanden i Danmark. Dessa insamlade data skulle sedan läggas till grund för jordeböcker "paa thet mand kand althid /wide och/ forfare der aff huad Kirckens och Prestens Eyedom er, och at ther fra inte/t/ skulle fraryckis" (Fredrik II:s brev 11 aug. 1569, tryckt i Lunds stifts landebok, Lund 1950—65). Officiellt var syftet att få reda i de invecklade egendomsförhållandena. I verkligheten torde dock de av sjuårskriget tömda reserverna ha tvingat kungen att söka nya inkomstkällor eller att bättre utnyttja gamla. Det material som vid inventeringen strömmade in till landets superintendenter resulterade i s. k. landeböcker. Lunds stifts landebok, som omfattade Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm, har utarbetats under 1570-talet. Då förelåg redan den själländska (1567), utg. 1956 av Svend Gissel. Lolland-Falster hörde till det gamla Fyns stift. På 1570-talet gjorde man där upp häradsböcker efter samma mönster som landeböckerna. En nyupptäckt handskrift har nu föranlett Landbohistorisk selskab i Köpenhamn att ge ut dessa häradsböcker tillsammans med en hittills saknad häradsbok från Musse härad 1616—17 samt Fuglsle häradsbok från 1568. De nu utgivna häradsböckerna består till stor del av decimantlister, d. v. s. förteckningar över gårdar och boställen som betalade tionde till var och en av de kyrkliga institutionerna (decimantes eller decimanter = tiondegivare). Dessa längder innehåller en mängd exakta och utförliga uppgifter, som är oerhört värdefulla för t. ex. agrar- och ekonomhistoriker. För den som inte har ett direkt vetenskapligt ärende är de kanske inte så nöjsamma att läsa.

I förordet till Arvid Trolles jordebok 1498 (Stockholm 1938) framhöll utgivaren professor Joh. Axel Almquist att "kännedomen om äganderättsförhållandena beträffande den fasta egendomen i riket under medeltiden är nämligen så pass bristfällig, att varje bidrag, som är ägnat att öka kunskapen på detta område, bör noga tillvaratagas". Almquist avsåg visserligen Arvid Trolles Sverige, men hans uttalande gäller hela Norden också idag. I flera sammanhang har understrukits det viktiga arbete som Landbohistorisk selskab gör för att öka vår kunskap om medeltida rättsförhållanden. Här kan vi bara ännu en gång poängtera detta.

G. H-g

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse 1970

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1970 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, Lund, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har föreningen genom Statens humanistiska forskningsråd erhållit ett anslag av 9 500 kronor som bidrag till tryckningen av tidskriften. Vidare har föreningen av Kungl. Patriotiska Sällskapet tilldelats ett anslag av 1 500 kronor som bidrag till tryckning av en uppsats till belysande av sällskapets historia.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

Ingående Balans Konto

1/1 1970

Tillgångar

Svenska Handelsbanken, kapital- samlingsräkning	7 172: 16
Svenska Handelsbanken, kapitalräkning	5 000: —
Diverse personer	1 175: —
Nordiska museet	500: —
Postgiro	328: 82
Kassa	114: 67
Tidskriften RIG	1: —
	<hr/>
	Kronor 14 291: 65

Skulder

Ledamöters Fond	5 400: —
Reservation för tryckningskostnader ..	2 500: —
Kapital	6 185: 78
Årets överskott	205: 87
	<hr/>
	Kronor 14 291: 65

Vinst- och Förlust Konto

31/12 1970

Intäkter

Medlemsavgifter	13 437: 67
Försäljning RIG	333: 91
Statsanslag	9 500: —
Kungl. Patriotiska Sällskapet	1 500: —
Gåva	500: —
Diverse inkomster	150: —
Räntor	1 070: 89
	<hr/>
	Kronor 26 492: 47

Kostnader

Tryckningskostnader	18 385: 60
Honorar	1 480: —
Reservation för tryckningskostnader ..	4 500: —
Diverse utgifter	1 530: 85
	<hr/>
	25 896: 45
Årets överskott	596: 47
	<hr/>
	Kronor 26 492: 47

Utgående Balans Konto

31/12 1970

Svenska Handelsbanken, kapital- samlingsräkning	15 351: 63
Svenska Handelsbanken, kapitalräkning	10 498: 96
Postgiro	3 402: 11
Kassa	97: 77
Diverse personer	500: —
Tidskriften RIG	1: —
	<hr/>
	Kronor 29 851: 47

Skulder

Ledamöters Fond	5 400: —
Reservation för tryckningskostnader ..	7 000: —
Tryckeri AB Thule för RIG 1970:3 och 4	10 363: 80
Kapital	6 391: 65
Årets överskott	596: 02
	<hr/>
	Kronor 29 851: 47

Stockholm den 11 februari 1971

Sture Petré

Bo Westerberg

Marshall Lagerquist

Revisionsberättelse

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för granskning av 1970 års förvaltning får härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse.

Vi har granskat föreningens räkenskaper för 1970 och funnit desamma vara förda med omsorg och reda, alla utgiftsposter vederbörligen verifierade och föreningens behållning i överensstämmelse med för oss företedda handlingar. Föreningens ekonomiska ställning framgår av bifogade vinst- och förlusträkning samt utgående balansräkning per 31/12 1970. Vi får därför tillstyrka, att föreningen beviljar skattmästaren och styrelsen full och tacksam ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning.

Stockholm den 28 april 1971

Viveka Granlund

Anders Nyman

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Unnarydsborna. Lasses i Lassaberg anteckningar om folklivet i Södra Unnaryd vid 1800-talets början* av Nils-Arvid Bringéus. 34:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén 44:—
- Nordsvenska studier och essayer* av Manne Hofrén 30:—
- Herd och husdjur av Mátyás Szabó* 34:—
- Studier i svenskt replageri* av Allan Nilson 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Bruks herrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 20:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck . . 5:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg 38:—
- Skogslapparna* av Ernst Manker . . 120:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow 38:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker 100:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse* av Rut Liedgren 15:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson 62:—
- Folkets hus Gersheden* av Rut Liedgren 10:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Biörnstad. . . . 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torse-lius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg 9:—

Nya böcker från Nordiska museet

KALMAR. KAROLINSKA BORGARHUS I STEN

av Manne Hofrén.

Pris inkl. moms 51: 75

”Ingen forskare är så väl förtrogen med de gamla kalmarhusen och deras historia som förre landsantikvarien Manne Hofrén, och han har en god förmåga att i lättläst form förmedla sina kunskaper.”

Erik Andrén

ALBERGET OCH OAKHILL PÅ DJURGÅRDEN

av Martin Olsson

Pris inkl. moms 72: 95

”Man måste vara den lärde forskaren Martin Olsson tacksam för att han genomfört denna byggnadshistoriska utredning med allt vad den innebär av arkivalisk penetration. Han har lagt den stabilaste av grunder under något område på Södra Djurgården . . .”

Gustaf Näsström i Svenska Dagbladet

VILLABEBYGGELSE I SVERIGE 1900—1925.

Inflytande från utlandet — idéer — förverkligande,

av Elisabet Stavenow-Hidemark

Pris inkl. moms 80: —

”Elisabet Hidemarks undersökning är ett standardverk. Den behandlar inte bara Stockholms utan — som titeln anger — Sveriges villabebyggelse över huvud taget. Det är dock framför allt de stockholmska objekten som står i förgrunden, och därvidlag har boken ett stort lokalthistoriskt intresse. För radhus- och villaägare är den en guldgruva.”

Bo Grandien i Dagens Nyheter

**I bokhandeln eller direkt från Nordiska museet,
115 21 Stockholm.**